

Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ ΓΙΑ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ*

Καθώς επισημαίνει ο Κ.Θ. Δημαράς, ευαίσθητος και στοχαστικός στις ψυχογραφικές παρατηρήσεις, στην Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας:

«Ο νέος κλασικισμός βρίσκεται στην βάση του στοχασμού του Κοραή· μια θέληση ισορροπίας, αρμονικής σύνθεσης των δυνάμεων εκδηλώνεται στο έργο του. Οι ακρότητες, που κλείνουν μέσα τους την μονομέρεια, είναι απαράδεκτες. Η περιφημη μέση οδός, που εκφράζει τις γλωσσικές αντιλήψεις του Κοραή, διατυπώνει γενικότερα τον ουμανισμό του. Μα η απαίτηση αυτή της εποχής του μορφοποιήθηκε από μια ιδιοσυγκρασία που είναι κάθε άλλο παρά κλασική κι ακόμη λιγότερο κλασικιστική· ο ελληνικός δυναμισμός, η ορμή του νέου ελληνισμού προς την ζωή φωλιάζει μέσα στην ψυχή του και την αναταράζει».¹

Ας θυμηθούμε εδώ τον νεαρό Διαμαντή Κοραή, που νεοφερμένος στο Άμστερνταμ, ανακαλύπτει με απληστία όσα κουριόζα πράγματα συμβαίνουν σ' αυτό το σταυροδρόμι ιδεών και πολιτισμών.

Αυτός λοιπόν «ο νέος που είχε δοθεί αχόρταγα στα πάθη, κρατεί πάντα ως το τέλος της ζωής του αμμία την λειτουργία του πάθους. Ο χαρακτήρας του, άκρα συναισθηματικός, μας θυμίζει πως για να ολοκληρωθεί η ελληνική σύνθεση, ήταν απαραίτητα τα γόνιμα σπέρματα του αρχόμενου ρομαντισμού. “Μ’ όλα τα βαθέα του γηραιά”, διαβάζουμε γι’ αυτόν σε γράμμα του 1818, “είναι νόστιμος, αστείος, πράος, συγκαταβατικός και ανεκτικός εις τας αδυναμίας των άλλων. μόνον η λύσσα των παθών πολλών καλών μας ομογενών τον παρεμόρφωσεν εις γέροντα μελαγχολούντα, διά να μην ειπώ άγριον θηρίον”. Οι μαρτυρίες συγκλίνουν αναφορικά με τις διακυνμάνσεις τις οποίες παρυσιάζουν οι αντιδράσεις του».²

Στον Κοραή, συνεχίζει ο Κ.Θ. Δημαράς, δεν βρίσκουμε τίποτε από τον μεθοδικό, στοχαστικό φιλόσοφο: “ένόσω η κεφαλή μου ευρίσκεται εις ησυχίαν, δεν ημπορώ να γράψω τίποτε. Πρέπει να πυρωθή πρώτον και να εξάψη, και τότε ν’ αρχίσω και να τελειώσω εις την αυτην ημέραν”. Ένας ακόμη δρόμος που τον φέρνει προς την μεσότητα, την ισορροπία, η θέλησή του να συνταιριάσει την κλασική του παιδεία με τον ρωμαντικό του ψυχισμό».³

Κρατώ αυτές τις καίριες επισημάνσεις: ο πλούσιος και ορμητικός ψυχισμός ενός ατόμου που βίωσε τις μεγάλες κοινωνικές ανατροπές, τις επαναστατικές εξελίξεις που συγκλόνισαν την γηραιά ήπειρο αλλά και τα λογοτεχνικά ρεύματα, που υπήρξε όχι μόνον

* Η πρώτη μορφή του κειμένου παρουσιάστηκε σε διάλεξη που έγινε την Τρίτη 31 Ιανουαρίου 1995 στο πλαίσιο των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων του ΕΙΕ στον κύκλο «Ο πολίτης των Νέων Αθηνών. Η παρέμβαση του Αδ. Κοραή στα νεοελληνικά πράγματα».

1. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, «Ψυχογραφικά», Αθήνα, Ίκαρος, 1985, σ. 200.

2. Ο.π., σ. 200

3. Το ίδιο.

ένας αντόπτης μάρτυς φοβερών γεγονότων αλλά ταυτοχρόνως και ένας, είτε εκούσιος είτε ακούσιος, δέκτης του προρομαντικού ρεύματος, του συνασθηματισμού της καμπίης του 18ου αιώνα, ελλοχεύει πίσω από τις καταρχήν ορθολογιστικές επιλογές του.

Χωρίς αμφιβολία, η οπτική του Αδαμάντιου Κοραή για την κριτική και την λογοτεχνία σφραγίζεται από τις ιδεολογικές και αισθητικές αντιλήψεις του γαλλικού Διαφωτισμού. Βαθιά αρνητικός ως προς τις εκφράσεις του αρχόμενου ρομαντισμού, ο μεγάλος αυτός πρωταγωνιστής της νεοελληνικής εθνικής αφύπνισης, στάθηκε ωστόσο στο μεταίχμιο αντιθετικών ρευμάτων και μπολιάστηκε, έστω ίσως και άθελά του, από τα προρομαντικά και ρομαντικά σκιρτήματα.

Το πάθος που τον διακατέχει για την κατάκτηση της γνώσης, η ορμή για την κατάκτηση της ζωής αποτυπώνονται εύγλωττα σε ένα ύστερο κείμενό του, στην *Αυτοβιογραφία* του. Εδώ σκιαγραφεί την δίψα παιδείας που τον «φλογίζει» από την πρώτη του νεότητα, στη Σμύρνη, και τον στρέφει αρχικά σε αναγνώσεις αρχαίων συγγραφέων.⁴ Ακολουθεί η σφοδρή του επιθυμία να μάθει ξένες γλώσσες (ιταλικά, γαλλικά, λατινικά με δάσκαλο τον ιερέα του ολλανδικού Προξενείου Βερνάρδο Κεύνο). «Επόθησε» και την γνώση της αραβικής γλώσσας. «Παρατρέχω, σημειώνει, την αιτίαν του πόθου τούτου φοβούμενος μη φανώ, ότι γράφω μυθιστορίαν».⁵ Το μίσος του για τους κατακτητές Τούρκους - «επειδή και μόνον τόνομα, Τούρκος, μ' επροξένει σπασιμούς αλλοκοτότης» - τον ωθεί να βρει Εβραίο διδάσκαλο, πληροφορούμενος «ότι των Αράβων η γλώσσα είχε μεγάλην συγγένειαν, με την εβραϊκήν».⁶

Οι υπαρκτές, αν και περιορισμένες, πνευματικές και πολιτισμικές δυνατότητες της σμυρνιώτικης κοινωνίας, η ποικιλία των ερεθισμάτων του ακμάζοντος αυτού εμπορικού κέντρου, όπου διασταυρώνεται στην καμπίη του 18ου αι. ένα μωσαϊκό εθνών, και όπου τα δυτικά προξενεία εισάγουν άλλους κανόνες ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς,⁷ παρ'έχουν, ασφαλώς, τα πρώτα εναύσματα για την γένεση ενός αυριανού «πολίτη του κόσμου», ενός κοσμοπολίτη. Η σημαντική στιγμή του πρώτου ταξιδιού στην φωτισμένη Ευρώπη αποτελεί για τον νεαρό βλαστό μιας σμυρνιώτικης οικογένειας Ελλήνων εμπόρων «ευτύχημα μέγα, διά την ελπίδα, ότι η ασχολία του εμπορίου έμελλε να τον αφήσει και καίριον ικανόν να θησαυρίζη όσων ήτο δυνατόν, αν όχι όσων εδιψούσε, σοφίαν».⁸

Στο Άμστερνταμ ζει για έξι χρόνια (1771-1777). Εδώ θα χορεστεί η δίψα του για γνώση: θα διευρύνει την αρχαιομάθειά του, θα σπουδάσει γλώσσες και επιστήμες, θα εξοικειωθεί με την μουσική, θα μάθει κιθάρα, ακόμη και μαθήματα ξιφασκίας θα πάρει. Εδώ θα ερωτοτροπήσει με τις διάφορες «αγαπητικές», εδώ θα γίνει ένας τακτικός θαμώνας της Όπερας. Καλά το περιγράφει ο Κ.Θ. Δημαράς: έχουμε να κάνουμε με το ξεδίπλωμα ενός πρωτόγονου, καθολικού ονμανισμού, όλα να τα γνωρίσει, όλα να τα δοκιμάσει. Αφήνοντας προς το παρόν κατά μέρος τον αδιάψευστο, συντηρητικό και κατάπληκτο

4. *Βίος Αδαμάντιου Κοραή*, σ. 13', στο Αδαμάντιου ΚΟΡΑΗ, *Προελεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία* του. Τόμος Α'. Πρόλογος Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984.

5. *Βίος Αδαμάντιου Κοραή*, ό.π., σ. 15'.

6. *Ό.π.*, σ. 15'.

7. Πρβλ. με Anna TABAKI, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, thèse de doctorat, Παρίσι, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1995, vol. II, chap. IV, σ. 295 κ.ε., όπου παρατίθεται και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

8. *Βίος Αδαμάντιου Κοραή*, ό.π., σ. 1η'.

9. *Ό.π.*, σ. 2'.

αυτόπτη μάρτυρα, τον Σταμάτη Πέτρου, ας ακούσουμε την κριτική γραφίδα του ίδιου του Κοραή να απολογείται: «*Η νεότης μου εσαλεύετο από τρικυμίας παθών· και άλλο δεν μ' έσωσεν από το νανάγιον παρά η προς τους διδασκάλους μου αιδώς, και η φιλοτιμία να αξιωθώ της αγάπης των*».⁹

Υπερβολές στην περιβολή, καθώς το απαιτεί ο δυτικός συρμός της εποχής (περούνα, καπέλλο με φτερά, «*φιούμπες*» στα παπούτσια, χρυσά σειρήνια, μπαστούνι και σπαθάκι στη μέση, όταν βγαίνει στον περίπατο),¹⁰ υπέρμετρο ενδιαφέρον για την εξωτερική εμφάνιση, αγάπη για την διασκέδαση: στοιχεία που έρχονται σε σαφή αντίθεση με τον λιτό και σεβάσμιο Κοραή της ωριμότητας. Στο Άμστερνταμ θα εγκαταλείψει την παραδοσιακή ενδυμασία και θα βάλει τα φράγκα, για να μπορεί να βγαίνει με την «*αμορόζα*» του στον περίπατο. Επιδιώκει να είναι αποδεκτός από τον κοινωνικό περίγυρο. Νεαρός κομψοφύλακός, σύμφωνα με τα γραφόμενα πάντοτε του Σταμάτη Πέτρου «*φέρνει κάθε ημέρα τον περουνιέρη να του φτιάχνει τα μαλλιά μίαν ώρα (...)* ύστερα από το μεσημέρι και πάντοτε έχει τον καθρέφτη κοντά του, το τομπίδι και το ψαλιδάκι, ωσάν να ήτο καμιά γιού φράου. Μάλιστα έχει ένα σιχαμένο ιδίωμα οπού πάντοτε μπρος στον καθρέφτη στέκει».¹¹

Αν επιμείνω σε αυτές τις περιγραφές είναι για να συλλάβουμε μία άλλη διάσταση των εμπειριών που απεκόμισε ο Κοραής από την Ευρώπη, όταν οπλισμένος με την ορμή της νιότης θέλησε να γευθεί τις χαρές της ζωής, αυτό το μοναδικό «*plaisir de vivre*» του δυτικού - ευρωπαϊκού 18ου αιώνα, πριν από τα καθοριστικά γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, κατά την διάρκεια δηλαδή του Παλαιού Καθεστώτος (Ancien Régime).

Νέες σαγηνευτικές κοινωνικές εμπειρίες αλλά και νέες αισθητικές απολαύσεις. Και εδώ ο λόγος για το θέατρο. Η Όπερα δεν αποτελεί απλώς ένα θέαμα στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, είναι ένας τρόπος ζωής. Γιατί το θέατρο βρίσκεται ακριβώς στο επίκεντρο της κοινωνικής συναναστροφής.¹² Η καθιέρωση της ιταλικής σκηνης και οι πρόοδοι στην μηχανική επιτρέπουν έναν φαντασμαγορικό και εναλλασσόμενο διάκοσμο. Η ίδια η θεματολογία (μυθολογικές υποθέσεις ή παρμένες από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και τους αρχαίους πολιτισμούς της Ανατολής) συντείνει ακόμη περισσότερο στην μεγαλοπρέπεια. Η αισθητική του baroque βρίσκεται στο αποκορύφωμά της. Αυτές τις αισθητικές συγκινήσεις γέυεται ο Διαμαντής Κοραής καθώς γίνεται ένας τακτικός θαμώνας της όπερας: «*Κάθε Σάββατο βράδυ, μας πληροφορεί αγανακτισμένος ο Σταμάτης Πέτρου, αντί να έλθει στην εκκλησία, πηγαίνει στην όπερα· μάλιστα του Μεγάλου Κανόνος την βραδεία και την παραμονήν βράδυ των Βαίων ν' αφήσει την ακολουθία του να πάει στην όπερα*».¹³

9. Ό.π., σ.κ'.

10. Βλ. Σταμάτης ΠΕΤΡΟΥ, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ 1976, σ. λβ'.

11. Ό.π., σ. λβ' και 12.

12. Βλ. Pierre CHAUNU, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Παρίσι, 1971, σ. 397 κ.ε. Και Paul HAZARD, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Παρίσι 1934, σσ. 203-208.

13. Σταμάτης ΠΕΤΡΟΥ, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 31. Ποβλ. με την εργασία μου, «*Η εποχή του Κοραή και το θέατρο*» (πρώτη δημοσίευση στα *Πρακτικά του Συνεδρίου «Κοραής και Χίος*», Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Αθήνα, 1984, σσ. 187-206. Αναδημοσιεύεται στον τόμο *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, Αθήνα, Εκδόσεις Αφώι Τολίδη, 1993, σ. 13 κ.ε.).

Ακολουθεί η εμπορική αποτυχία, η επιστροφή στην πατρίδα το 1777 μέσω Λειψίας, Βιέννης, Τεργέστης και Βενετίας. Φθάνει στη Σμύρνη το καλοκαίρι του 1778. Στην Λειψία πρέπει να ήρθε σε επαφή με την σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη ενώ ενδεχομένως στην Βιέννη να ήρθε σε επαφή με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα.¹⁴ Το 1782 φεύγει για το Montpellier, όπου θα επιδοθεί σε συστηματικές σπουδές ιατρικής. Το 1788, τελειωμένος πια γιατρός, φθάνει στο Παρίσι, «εις τας Νέας Αθήνας». Ρητορικό σχήμα που αντικατοπτρίζει, πρέπει να επισημάνουμε, μία λόγια αντίληψη αρκετά διαδεδομένη στον γαλλικό πνευματικό κόσμο της εποχής, που υιοθετούν με τη σειρά τους και οι Έλληνες. Πολλά φιλολογικά κείμενα συνδέουν την σύγχρονη Γαλλία με την αρχαία Ελλάδα.¹⁵

«Αλλ' ήλθα εις καιρόν, ότ' έμελλε μετ' όλίγον να γεννηθή η από τα μέσα ταύτης της εκατονταετηρίδος κνοφορομένη παράδοξος, και πρώτη εις την ιστορίαν, πολιτική μεταβολή έθνους, από το οποίον δεν ηλπίετο τοιαύτη μεταβολή. Οι Γάλλοι, έως τότε, όμοιοι των Αθηναίων την σοφίαν, την ημερότητα, την φυλάνθρωπιαν, την ερασιμότητα, εκρίνοντο και ελαφροί ως οι Αθηναίοι, και άξιοι όσων έγγραψε κατά τας ελαφρίας εκείνων ο κωμικός Αριστοφάνης. Η μεταβολή έδειξεν, ότι εις το φαινόμενον ελαφρόν έθνος τούτο εκκρίπτετο μέγας αριθμός φιλοσόφων ανδρών, τους οποίους ανεκάλυπεν απροσδοκίτως η κατάχρησις της τότε απολύτου μοναρχίας και κατέστησε νέας πολιτείας νομοθετάς».¹⁶

Τον συνεπαίρνει το κλασικιστικό πνεύμα της εποχής, όπως εκφράζεται, κατακλύζοντας όλες τις εκφάνσεις του πνευματικού αλλά και του καθημερινού βίου και γίνεται μία καθολική μόδα. Η Γαλλική Επανάσταση καθιστά και πάλι εξαιρετικά επίκαιρη την Αρχαιότητα.¹⁷ Ωστόσο, τώρα το καινούργιο στοιχείο, η νέα διάσταση που παίρνει αυτή η έννοια, η οποία δεν σταμάτησε εξάλλου να εμπνέει δημιουργικά την καλλιτεχνική έκφραση από την Αναγέννηση και έπειτα, έγκειται ακριβώς στο σημείο σύνδεσής της με την επαναστατική πράξη, αυτό που αποκαλεί ο ιστορικός Michel Vovelle βιωμένη εμπειρία (*expérience vécue*).¹⁸

Αυτήν την εξαιρετικά πυκνή εμπειρία την έχει βιώσει ο Αδαμάντιος Κοραΐς κατά τα δύσκολα και αντιφατικά επαναστατικά χρόνια. Βρέθηκε μάρτυρας των πολιτικών εξελίξεων αλλά και δέκτης πολλών άλλων ιδεολογικών και αισθητικών μηνυμάτων.

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς μέσα από το πλούσιο φιλολογικό του έργο συνδέθηκε με τους κυριότερους γάλλους ελληνοστές της εποχής του, που ανήκαν στον κύκλο των Ιδεολόγων.¹⁹

14. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 195.

15. Βλ. π.χ. Dimitri NICOLAIDIS, *D' une Grèce à l' autre. Représentation des Grecs modernes par la France révolutionnaire*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1992, σ. 45 κ.ε. Πρβλ. με τις επιβιώσεις στην ελληνική προεπαναστατική λογοσύνη περ. Αθηνά, Παρίσι, 1819, σ. ζ'.

16. *Βίος*, ό.π., σ. κδ'.

17. Βλ. Jacques CHOUILLET, *L' Esthétique de Lumières*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1974, Béatrice DIDIER, *La littérature de la Révolution française*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1988, και Mona OZOUF, *La fête révolutionnaire 1789-1799*, Παρίσι, Gallimard, 1976.

18. Michel VOVELLE, *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française*, Παρίσι, Éditions Sociales, 1985, σσ. 97 κ.ε., 122, 126 κ.ε., 136-137. Και François FURET - Denis RICHEL, *La Révolution française*, Παρίσι, Fayard, σ. 477.

19. Για μια συνθετική θεώρηση του ζητήματος, βλ. Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η σκέψη των Ιδεολόγων στο έργο του Αδαμαντίου Κοραΐ», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος»*, ό.π., Β' Αθήνα, 1985, σ. 31 κ.ε. (ανάτυπο). Σχετικά με τις φιλικές σχέσεις που διατηρούσε ο Κοραΐς με τους Ιδεολόγους, βλ. Εμμ. Ν.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί σε προγενέστερη ομιλία,²⁰ οι πολλαπλές επιδράσεις που δέχθηκε ο στοχασμός του Κοραή από το ρεύμα των Ιδεολόγων, είναι καταφανείς. Στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας οι Ιδεολόγοι εξέφρασαν κριτική στάση απέναντι στον εκτροχιασμό και τις ακρότητες της Γαλλικής επανάστασης, κριτική, την οποία συμμερίστηκε ο έλληνας σοφός. Συμμερίστηκε ακόμη τις κυριότερες θέσεις τους σχετικά με την γλώσσα, την ανθρωπογνωσιολογία, την ηθική.²¹

Στον τομέα των γραμμάτων, ο κύκλος των Ιδεολόγων συνεχίζει, εμπλουτίζοντας, την εγκυκλοπαίδειά παράδοση του γαλλικού Διαφωτισμού και διακρίνεται για την εμμονή του στον κλασικισμό. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε πως πριν από το γύρισμα του 18ου αιώνα, στην Γαλλία, που θεωρείται ως το προπύργιο του κλασικισμού, συντελούνται ορισμένες καθοριστικές αλλαγές, απόρροια της εισδοχής, μέσω των μεταφράσεων, ξένων λογοτεχνιών (αγγλική, γερμανική, ισπανική, κλπ.) αλλά και της γένεσης ενός σημαντικού θεωρητικού προβληματισμού. Ας αναφερθούν εδώ οι θεωρητικοί πειραματισμοί και συνάμα οι απόπειρες πρακτικής εφαρμογής στοχαστών, όπως ο Denis Diderot ή ο Louis-Sébastien Mercier, οι οποίοι επηρεασμένοι από την γνωριμία τους με ξένα είδη, όπως είναι το αγγλικό μυθιστόρημα και δράμα (Richardson, Shakespeare) και οι λογοτεχνίες της ιβηρικής χερσονήσου, (Lope de Vega, Calderon), εισήγαγαν νέες αισθητικές έννοιες: την συγκίνηση, την οποία πρέπει να νοιώθει ο αναγνώστης ή ο θεατής, η οποία συναρτάται από την πραγματική απεικόνιση των καταστάσεων. Είναι η εποχή εμφάνισης ειδών, όπως το αστικό μυθιστόρημα ή το οικογενειακό, αστικό δράμα (drame domestique, bourgeois). Νέα κοινωνικά στρώματα, τα αστικά, εισέρχονται θριαμβευτικά στο λογοτεχνικό και δραματουργικό προσκήνιο. Ο 18ος αιώνας, ο οποίος θέτει ως αφετηρία την ηθική και εκπαιδευτική αντίληψη του λογοτεχνικού κειμένου ή του δραματουργικού έργου - κατ' αυτόν τον τρόπο το κείμενο καθίσταται ένας αγωγός κοινωνικού, πολιτικού και φιλοσοφικού προβληματισμού - έχει να επιδείξει μία σημαντική πολυσυμμετοχή και διαθέσεων.

Οι αισθητικές θέσεις των Ιδεολόγων παραμένουν σταθερά νεοκλασικιστικές. Παρόλο που τα περιοδικά τους όργανα (η *Décade Philosophique*, η *Revue Encyclopédique*, κλπ.), αποτυπώνουν μία πληθώρα ενδιαφερόντων καθώς και το έντονο ενδιαφέρον για τις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, οι Ιδεολόγοι δεν φαίνεται να παρεκκλίνουν ουσιαστικά ως προς την αποδοχή των κλασικών αρχών στην τέχνη. Διατυπώνουν, αντιθέτως, έ-

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Η φύλη Κοραή - Villosion και τα προβλήματά της», *Ο Ερανιστής*, 1(1963), σσ. 65-68, και Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Ο Κοραής και η Société des Observateurs de l'homme», *Διήμερο Κοραή* 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, Αθήνα ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σσ. 113-142.

20. Αναφέρομαι εδώ στην διάλεξη που έδωσε η Ρωξάνη ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ στον ίδιο κύκλο ομιλών με τίτλο «Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Κοραή».

21. Σχετικά με την ομάδα των Ιδεολόγων που θεωρούνται οι φυσικοί συνεχιστές του Διαφωτισμού στην Γαλλία, βλ. Francois PICAVET, *Les Idéologues. Essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses, etc. en France après 1789*, Παρίσι, 1891 (φωτοαναστατική επανέκδοση, 1972), Sergio MORAVIA, *Il pensiero degli Idéologues. Scienza e filosofia in Francia, 1785-1815*, Φλωρεντία, 1974, Emmet KENNEDY, *A Philosophie in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the Origins of «Ideology»*, Φιλαδέλφεια, The American Philosophical Society, 1978, και G. GUSDORF, *La conscience révolutionnaire. Le Idéologues*, Παρίσι, Payot, 1978, κυρίως το κεφ. VIII, «La Terreur». Για την επίδρασή τους στην ελληνική σκέψη του 19ου α., βλ. Roxane ARGYROPOULOS, «La pensée des Idéologues en Grèce», *Dix-huitième Siècle*, no 26, 1994, σσ. 423-434.

ναν θεωρητικό προβληματισμό αρχικά συνεκτικό ως προς την θεματολογία και την μορφολογία του λογοτεχνήματος (και του δραματολογικού έργου). Ο πολιτικός στοχασμός και η ηθική διάσταση κατέχουν περίοπτη θέση. Ως προς τον τρόπο γραφής, μπορεί να διακρίνει κανείς την ροπή προς την λιτότητα των μορφών, συνδυασμένη με μία επιθυμία ρεαλισμού ως προς την απεικόνιση των καταστάσεων. Άλλωστε, οι Ιδεολόγοι επιδιώκουν να ενσαρκώσουν, στην καμπί του αιώνα, το ουτοπικό επαναστατικό όραμα της δημοκρατικής τέχνης (art republicain).²²

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς έζησε σ' αυτό το πνευματικό κλίμα και έχει καταφανώς επηρεαστεί απ' αυτό σε μείζονα φιλολογικά θέματα. Ωστόσο ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά. Πως αποκρυσταλλώνονται στο πλούσιο και πολύπλευρο κοραϊκό έργο οι φιλολογικές ερμηνείες και αποτιμήσεις, τα προσωπικά λογοτεχνικά ενδιαφέροντα;

Είναι απαραίτητο να προβούμε σε μία καταρχήν εκτίμηση: οι φιλολογικές εργασίες του Κοραΐ αλλά και όλες οι εκάστοτε προτροπές και εκτιμήσεις του αποσκοπούν, όπως και το σύνολο έργου του, σε ηθικοδιδασκαλικά και εκπαιδευτικά οφέλη. Αυτά τα πρωταρχικά ζητούμενα, διέπουν έναν ορμητικό στοχασμό που τον διατρέχει το αίσιαστο όραμα της εθνικής αφύπνισης και αναγέννησης.

Ο Κοραΐς ως φιλόλογος, κριτικός και εκδότης κειμένων

Με τα ηθικά παραγγέλματα που περιέχουν οι Χαρακτήρες του Θεόφραστου (Παρίσι, 1799), κείμενο αντικριστό ελληνικό - γαλλικό με Προλεγόμενα και σημειώσεις στα γαλλικά εγκαινιάζει τις εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων. Ακολουθούν τα *Ποιμενικά* του Λόγγου (*Τα Κατά Δάφνιν και Χλόην*, Παρίσι, 1802) και δύο χρόνια αργότερα, στα 1804, τα *Λιθοπικά* του Ηλιόδωρου, ενώ από τον επόμενο χρόνο, 1805, ξεκινά η *Ελληνική Βιβλιοθήκη*, που θα αποβεί και η κύρια συγγραφική και συνάμα εκδοτική του απασχόληση.

Οι αρχαίοι συγγραφείς εκδίδονται με το κείμενο φιλολογικά επεξεργασμένο και συνοδεύονται από εκτενείς σημειώσεις. Προτάσσονται μακριά προλεγόμενα, σημαντικά κείμενα, όπου ο εκδότης εκθέτει τις θεωρίες του, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα θεμάτων: γλώσσα, παιδεία, πολιτικό και ηθικό στοχασμό. Τα περισσότερα από αυτά έγιναν ευρύτερα γνωστά με την ονομασία *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί*. Συγκροτούμε τον Ιπποκράτη (1800), τον Ισοκράτη, τον Πλούταρχο (*Παράλληλοι Βίοι*), τον Στράβωνα (Γεωγραφικά). Ως *Πάρεργα της Ελληνικής Βιβλιοθήκης* δημοσιεύει Αίσωπο, Μάρκο Αυρήλιο, Όμηρο (Ιλιάς). Η έναρξη του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας θα προσδώσει νέο στίγμα στις εκδοτικές κατευθύνσεις του: Αριστοτέλης (*Ηθικά Νικομάχεια*), Πλούταρχος (*Πολιτικά*), Ξενοφών (*Απομνημονεύματα*), Πλάτων (*Γοργίας*), Λυκούργος. Ακολουθούν: Επίκτητος, Κέβης, Αρριανός.

Από τα πρώτα δειλά βήματα ενός νεαρού ερασιτέχνη αρχαιωνόστη, του οποίου επιστολή, σταλμένη στα 1782, θα ξάφνιαζε ευάριστα τον γάλλο ελληνιστή D' Ansse de Villosion, που αποφάνθηκε τότε πως ο άγνωστός του επιστολογράφος γνώριζε καλά την κλασική γραμματεία, ο δρόμος υπήρξε μακρύς ως την γενική αποδοχή και καταξίωση. Οι εκδόσεις των αρχαίων συγγραφέων του Κοραΐ απέκτησαν παγκόσμιο κύρος. Το όνομά

22. Αρχοίμαι να παραπέμψω στην διεξοδική μελέτη της Joanna KITCHIN, *Un journal «philosophique»: la Décade (1794-1807)*, Παρίσι. M.J. Minard, Lettres Modernes, 1965.

του βρισκόταν δίπλα στα ονόματα των πιο μεγάλων φιλολόγων. Δύσκολος και αυστηρός κριτής ο P.L. Courier, γράφει σχετικά: «*Parmi ceux qui ont pris pour objet de leur étude les monuments écrits de l'antiquité grecque, Coraio tient le premier rang*».²³ Αν περιτρεξούμε τώρα τους εκτενείς σχολιασμούς και τα προλογικά κείμενα, τον πλούσιο υπομνηματισμό με τον οποίο τα συνοδεύει ο Κοραΐς, θα διαπιστώσουμε όχι μόνον την βαθεία του γενική εννημέρωση αλλά και τις πηγές της φιλολογικής του κριτικής, πάντοτε μέσα στο γαλλικό διαφωτιστικό πνεύμα και τις μετέπειτα προβολές του στο έργο των Ιδεολόγων (ανάμεσά τους, όπως γνωρίζουμε, πολλοί ήσαν διακεκριμένοι ελληνιστές και αρχαιολόγοι).²⁴

Το εκδοτικό πρόγραμμα του Κοραΐ, όπως γίνεται κατανοητό από την απαρίθμηση που δόθηκε παραπάνω των κυριότερων συγγραφέων με τους οποίους ασχολήθηκε, αντικατοπτρίζει ένα σύνολο πνευματικών προτεραιοτήτων, κείρια ζητήματα ηθικού και πολιτικού στοχασμού, τα οποία έπρεπε να εισαχθούν στην νεώτερη γραμματεία μας και να εκλαϊκευθούν μέσω της εξάπλωσης της παιδείας. Θα επιλέξω εδώ για την ανάλυσή μας κείμενα που απεικονίζουν εναργέστερα την αντίληψή του σχετικά με γραμματολογικά θέματα.

Η πολυτελέστατη έκδοση των *Ποιμενικών* του Λόγγου δεν τον εξέφραζε, διότι δεν την θεωρούσε φιλολογικά άρτια, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν θέλησε καν να φανεί το όνομά του. Αντιθέτως, η έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιόδωρου (1804), αποτέλεσε έναν ουσιαστικό σταθμό για την μελέτη του αρχαίου μυθιστορήματος αλλά και ως προς το εκδοτικό ζήτημα, αφού αναγνωρίστηκε από πολλούς μεταγενέστερους ως η καλύτερη από όλες τις έως τότε εκδόσεις.

Στα Προλεγόμενά του με τίτλο «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου»²⁵ ο Κοραΐς αναλύει διεξοδικά το είδος του αρχαίου μυθιστορήματος και αναφέρεται, κατά δεύτερο λόγο, στο γλωσσικό ζήτημα. Ως προς το πρώτο σημείο, αποδέχεται και χρησιμοποιεί με συστηματικό τρόπο την μελέτη του Pierre - Daniel Huet,²⁶ *Traité de l' Origine des Romans*²⁷ - κείμενο που προτάχθηκε στο μυθιστόρημα Ζαΐδε της Mme de Lafayette²⁸ - του Υετίου όπως τον αποκαλεί, ο οποίος έθεσε σε νέα βάση τα έως τότε δεδομένα.²⁹

23. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 198.

24. Ποβλ. με την πλούσια σε τεκμηρίωση διατριβή του Γιώργου ΤΟΜΑ, *La Grèce de Hellénistes. Images de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne sous le Directoire, le Consulat et l'Empire (1794-1815)*, thèse de doctorat, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV, Παρίσι, 1992 (υπό έκδοση από τον γαλλικό οίκο Les Belles Lettres, 1996).

Σχετικά με τις απηχρήσεις των θεωριών τους στην ελληνική παιδεία κατά το αρχόμενο 19ο αιώνα βλ. λόγον χάριν την παρουσία τους στον ελληνικό προεπαναστατικό τύπο, για παράδειγμα Ρωξάνη ΑΓΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ'* «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη», 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος», 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος», 1817-1821, Αθήνα Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 1983.

25. Το κείμενο αναδημοσιεύεται στον τόμο *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς...*, ό.π., σσ. 1-56.

26. Pierre-Daniel HUET (1630-1721), évêque d' Avances, γνωστός λόγιος του 17ου αιώνα και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Βλ. για την εργογραφία του J.-M. QUIRARD, *La France littéraire*, τ. IV. Paris, G.-P. Maisonneuve & Larose, 1964, σ. 153.

27. Η 7η έκδοση (Παρίσι, 1711) θεωρείται ως πλέον έγκυρη. Νεώτερη έκδοση, «suivie d'Observations et de Jugements sur les romans français, avec l'indication des meilleurs qui ont paru», πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1799 (an VII).

28. Ζαΐδε, *histoire espagnole*.

29. Vincenzo ROTOLO, «Ο Κοραΐς και το αρχαίο μυθιστόρημα», *Πρακτικά συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος»*, ό.π., σ. 56.

Στο δοκίμιο του Κοραή καταρχήν σκιαγραφείται, με οδηγό τον Υέτιο, η ιστορία του αρχαίου μυθιστορήματος, ενώ, στη συνέχεια, η ανάλυση επικεντρώνεται στα *Αιθιοπικά* του Ηλιδώρου. Αξιοσημείωτο είναι, όπως το επισημαίνει και ο πρώτος μελετητής του θέματος, ο Vincenzo Rotolo, πως ο Κοραής περιλαμβάνει στην κριτική του ιστορική ανασκόπηση ορισμένους βυζαντινούς μυθιστοριογράφους, ακολουθώντας και σ' αυτό τον Huet. Την αναδρομή του την διανθίζει με προσωπικές αξιολογήσεις για την λογοτεχνική αξία των έργων που μνημονεύει. Βεβαίως οι κρίσεις του (π.χ. για τον Αχιλλέα Τάτιο, τον Λόγγο, τον Ευστάθιο, *Καθ' Υσμινίαν και Υσμίνην*, κ.ά.), επηρεασμένες από τις ηθικολογικές και αισθητικές αντιλήψεις της εποχής του δεν είναι πάντοτε ορθές: αποτελούν ωστόσο χρήσιμα για μας τεκμήρια, εάν και εφόσον ερμηνευθούν στην ιστορική τους προοπτική.

Το ενδιαφέρον του Κοραή εστιάζεται στη φύση και την ουσία του μυθιστορήματος. Εδώ ακολουθεί κατά πόδας τον Huet, τον συμπληρώνει και τον διορθώνει για να προβεί, στη συνέχεια, σε δικούς του πρωτότυπους συσχετισμούς. Σύμφωνα με τον γάλλο κριτικό, το μυθιστόρημα ορίζεται ως μία «Πλαστή ιστορία ερωτικών παθημάτων, γραμμένη εντέχνως εις λόγον πεζόν, προς ωφέλειαν και ηδονήν των αναγινωσκόντων». Ωστόσο, ο Κοραής θέτει σε αμφισβήτηση την γενική ορθότητα του ορισμού αυτού και παρατηρεί πως «ούτος αποβλέπει μόνως των Ελλήνων τας πλαστάς ιστορίας των ερωτικών παθημάτων».³⁰ Διευκρινίζω πως με τον όρο ερωτικά παθήματα αποδίδει μάλλον το γαλλικό *aventures amoureuses*, το οποίο ακριβέστερα θα αποδιδόταν σήμερα ως ερωτικές περιπέτειες. Η διαφωνία του Κοραή ως προς την καθολική και διαχρονική ισχύ του ορισμού θεμελιώνεται σε τρία σημεία, σύμφωνα με τα οποία η μεταγενέστερη παραγωγή διαφοροποιείται από τους κανόνες της αρχαίας. Πρώτον, συχνά το ερωτικό στοιχείο, είτε λείπει, είτε παίζει δευτερεύοντα ρόλο στα μεταγενέστερα μυθιστορήματα: δεύτερον, δεν είναι προφανής η ωφέλεια που προκαλεί η ανάγνωσή τους, πολλές φορές μάλιστα έχουν αντιθέτως αρνητικά αποτελέσματα και προκαλούν ηθική ζημία, και τρίτον, δεν είναι όλα πια γραμμένα σε πεζό λόγο.

Εκτός από τις ασφαλείς και τεκμηριωμένες αναφορές σε αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς, η προσεκτική ανάγνωση του κοραϊκού κειμένου μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε έμμεσες απηχήσεις της αρχαίας γραμματολογίας, εξίσου ενδιαφέρουσες και σημαντικές. Στην κρίση του σχετικά με τον Ξενοφόντα Εφέσιο, ο Κοραής επισημαίνει: «*Η έλλειψη των μεγάλων ελαττωμάτων εις τους συγγραφείς προέρχεται πολλάκις από ασθένειαν του νοός, ουδ' είναι πάντοτ' αποτέλεσμα της κοινής αρετής του καιρού, εις τον οποίον γράφουσιν*» ολίγον φοβείται να πείσει, όπως δεν έμαθε να πέτεται υψηλά».³¹ Αδυναμία για τον Κοραή αποτελεί η έλλειψη τόλμης και αυτή ακριβώς η έλλειψη οδηγεί στην μετριότητα. Ο συγγραφέας επομένως δεν μπορεί να πέσει σε σοβαρά ελαττώματα εάν δεν τολμήσει να απελευθερώσει την φαντασία του, εάν δεν την αφήσει να πετάξει σε μεγάλες συλλήψεις. Είμαστε αρκετά κοντά, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, στις αισθητικές αντιλήψεις του Λογγίνου, όπως διατυπώνονται στο *Περί Υψους*,³² χωρίς να αποκλείουμε ωστόσο και τις απηχήσεις των ανανεωτικών αισθητικών τάσεων του 18ου αιώνα.

30. «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου, ό.π., σ. 2.

31. «Επιστολή...», ό.π., σ. 12.

32. Πρβλ. με Vincenzo ROTOLO, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», ό.π., σ. 60.

Ως προς την δομή της μυθιστορίας, ο Κοραΐς ανάγεται στον αριστοτελικό ορισμό:

«Εάν η Μυθιστορία, διά να ήναι έντεχνος, ήγουν αληθώς δραματική, πρέπει να έχη, καθώς τα δραματικά ποιήματα, Δέσιν, Λύσιν, Περιπετείας, Επεισόδια, και σχεδόν όλα όσα αναφέρει εις το περί Ποιητικής, ως κανόνας της τέχνης, ο Αριστοτέλης, ο Αιθιοπικά είναι αναμφιβόλως παρά τας σωζομένας όλας Ελληνικάς Μυθιστορίας η τεχνικωτέ-
ρα».³³

Στην Ποιητική του Σταγειρίτη φιλοσόφου στηρίζει εξολοκλήρου τις αποτιμήσεις του σχετικά με την συνάρτηση των επεισοδίων με την «κυρίαν υπόθεσιν», με άλλα λόγια την «ενότητα του δράματος». Αλλά και αναφορικά με την ανάλυση των χαρακτήρων στηρίζεται στην αριστοτελική θεωρία περί «ηθοποιίας»:

«Εάν, ως διδάσκει ο Αριστοτέλης*, τα ήθη πρέπει να παριστάνωνται τοιαύτα, οποία αρμόζουν εις τον λέγοντα, ήγουν να ήναι κατάλληλα εις το γένος, εις την ηλικίαν, εις το επάγγελμα, εις το πάθος, και εις τας άλλας όλας περιστάσεις, εις όσας εβρίσκεται ο λέγων ή πράσσουν την ώραν εκείνην, εάν (λέγω) τοιαύτα πρέπει να ήναι τα ήθη, ευδοκμεί και κατά τούτο ο Ηλιόδωρος».³⁴

Είναι αξιοσημείωτο πως οι αρετές και οι αδυναμίες του κειμένου κρίνονται πάντοτε σε σχέση με το τίμημα της Ποιητικής, το σχετικό με την δραματική ποίηση.³⁵

Με αφορμή τα Αιθιοπικά προτείνει εξάλλου ο Κοραΐς τον όρο «Μυθιστορία» προκειμένου να αποδοθεί ο δυτικός όρος Roman, Romanzo.³⁶

«Από τους ομογενείς φιλόλογους τινές μετέφρασαν την λέξιν Romanzo διά διπλής λέξεως “Πλασματικόν ιστόρημα”, ήτις εξηγεί μεν ικανώς την φύσιν του πράγματος, αλλά παραβαίνει τους κανόνας της ονοματοθετικής τέχνης, οι οποίοι ούτε μέρος ορισμού συγχωρούν να μεταβάλλεται εις όνομα, ούτε διά πολλών λέξεων να ονομάζεται ό,τι δύναται να εκφρασθή συντομώτερον· τοιούτον όνομα σύντομον και κατάλληλον κρίνω το ΜΥΘΙΣΤΟΡΙΑ, το οποίον όχι μόνον εναργώς σημαίνει την φύσιν του πράγματος, αλλ’ είναι και μία μόνη λέξις, αν και σύνθετος, και προς τούτοις Ελληνικωτάτη, αν και οι πρώτοι μεταχειρισθέντες αυτήν ήσαν Ρωμαίοι, και την μετεχειρίσθησαν εις σημασίαν, όχι του κυρίως λεγομένου Ρωμανού συγγράμματος, αλλ’ Ιστορίας, ή Βιογραφίας πραγματικής, μεμυμένης όμως με ψευδή, ή τουλάχιστον με ιστορίας ανάξια διηγήματα. Αφίνοντες λοιπόν το αλλόφολλον όνομα, καιρός είναι να λαλήσωμεν περί των Ελληνικών μυθιστοριογράφων».³⁷

Στα Αιθιοπικά αποδεικνύει για πρώτη φορά ο Κοραΐς την ολοκληρωμένη γνώση του γύρω από την ελληνική γραμματεία. Όχι μόνον διατρέχει με επάρκεια την διαχρονική ε-

33. «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου», ό.π., σ. 19)

* Περί ποιητ., κεφ. Η'. Η υποσημείωση είναι του Κοραΐ.

34. «Επιστολή...», ό.π., σ. 20.

35. V. ROTOLO, ό.π., σ. 64.

36. Οφείλουμε την εισαγωγή του όρου «μυθιστόρημα» στην ελληνική γλώσσα στον Κωνστ. Κούμα, ο οποίος στον πρόλογο της μετάφρασης του Αγάθωνα του WIELAND (1814) χρησιμοποιεί άπαξ τον όρο. Ευχαριστώ την συνάδελφο κυρία Στέση ΑΘΗΝΗ που επέστησε την προσοχή μου στην πρόκληση και μοναδική αυτή χρήση. Σχετικά με την εισαγωγή του όρου «μυθιστόρημα» παράλληλη χρήση ως το 1860 με τον όρο «μυθιστορία» - στη νεοελληνική παιδεία προβαίνει σε ορισμένες πρώτες επισημάνσεις στην εργασία μου «Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από μεταφρασμένα κείμενα. Η περίπτωση του Ιωάννη Ιωδωριδίου Σκυλίτση», Συνέδριο Η ελληνική πεζογραφία 1830-1880 (Αθήνα, 24-25 Οκτ. 1995, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν), υπό έκδοση.

37. «Επιστολή...», ό.π., σ. 5.

εξέλιξη του μυθιστορηματικού είδους αλλά και βασίζεται στις φιλολογικές και γλωσσικές κρίσεις μεταγενέστερων βυζαντινών συγγραφέων, στον Φώτιο, στον Μ. Ψελλό, κλπ.

Η γλώσσα είναι για τον Αδαμάντιο Κοραή «έν από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα αυτό μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτως, ισότητα».³⁸ Όλοι γνωρίζουμε, ήταν εξάλλου και το κεντρικό θέμα της περασμένης ομιλίας του κύκλου Κοραή,³⁹ πόσο απασχόλησε τον Έλληνα διαφωτιστή η αναμόρφωση της ελληνικής γλώσσας. Κοινωνός των θεωρητικών δυτικών εξελίξεων στον τομέα της γλωσσολογίας,⁴⁰ αποδέχεται την σπουδαιότητα της μελέτης της μέσα στον ιστορικό χρόνο. Ως προς αυτό το ζήτημα, τα περίφημα *Ατακτά* του, έργο της ωριμότητάς, μπορούν να νοηθούν ως το πρώτο «*Ιστορικό Λεξικό της ελληνικής γλώσσας*».⁴¹

Ο Αδ. Κοραής συμμερίζεται την διαδεδομένη άποψη της εποχής του σχετικά με την παρακμή του αρχαίου κόσμου και αποδέχεται την καθιερωμένη ιστορική διάκριση σε περιόδους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού: αρχαίος κόσμος, πτώση, Μακεδόνες, Ρωμαίοι,⁴² καθώς και την πολιτική και ηθική παρακμή της «*Γραικορωμαϊκής αυτοκρατορίας*», δηλαδή των βυζαντινών αιώνων.⁴³ Αποδεικνύεται, ωστόσο, παρόλες τις αντιρρήσεις του ως προς την αισθητική τους αξιολόγηση και τον «*βαρβαρισμό*» τους, ένας καλός γνώστης και σχολιαστής των βυζαντινών κειμένων. Ο πρώτος τόμος των *Ατάκτων* του είναι αφιερωμένος στην έκδοση των «*Πτωχοπροδρομικών*», έκδοση που βασίστηκε σε δύο χειρόγραφους κώδικες της Βασιλικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (χρ. 1310 σε παραβολή με το χρ. 382). Η επιθυμία του να καταγράψει και να μελετήσει με συστηματικό και επιστημονικό τρόπο την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας, τον ωθεί να αποθησαυρίσει γλωσσικό υλικό μέσα από ένα πλήθος πηγών της νεοελληνικής μας γραμματείας. Απαριθμώ συνοπτικά ορισμένες από αυτές: τον Εμμ. Γεωργιά (Το θανατικό της Ρόδου, *Ιστορική Εξήγησις Περί Βελισσαρίου*), τον Θωρήνο της Κων/πόλεως,⁴⁴ την ιπποτική μυθιστορία Βέλθανδρος και Χρυσάντζα, τον Στέφανο Σαχλίτζη, τον Αλέξιο Κομνηνό, την *Διήγησιν Απολλωνίου του εν Τύρω*, και ακόμη, τον Ερωτόκριτο του Βιτσέντζου Κορνάρου.

Αν η κλασικιστική του αισθητική παιδεία και η αντίληψη που καλλιεργήσε περί γλώσσας δεν του επέτρεψαν να κατανοήσει την ομορφιά της κρητικής λογοτεχνίας και του θε-

38. «Επιστολή...», ό.π., σ. 49.

39. Αναφέρω εδώ στην ομιλία του Εμμ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ, «Η συμβολή του [Αδ. Κοραή] στη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσα».

40. Βλ. τις παρεμβάσεις των Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, «Ο Κοραής και η γλώσσα. Η θεωρία» και Vincenzo ROTOLO, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», *Πρακτικά Δημέριου Κοραή*, ό.π., σσ. 9-28, 45-58.

41. Δικαίος ΒΑΠΙΑΚΑΚΟΣ, «Τα Ατακτά του Αδ. Κοραή ως το πρώτον ιστορικών Λεξικών της Ελληνικής γλώσσας», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος*», τ. Α', ό.π., σσ. 109-129.

42. Σ' αυτά ακριβώς τα θεωρητικά δάνεια υπόκεινται οι σχετικές με την ακμή και παρακμή της ελληνικής γλώσσας απόψεις του. «Δουλωθέντες εις τους Μακεδόνας, έμβασαν εις την γλώσσαν πολλάς λέξεις και φράσεις Μακεδονικάς, και ακολουθήσαντες τους διαδόχους τον Αλεξάνδρου βασιλείς εις την Αίγυπτον, την Συρίαν και άλλα μέρη της Ασίας, προσέλαβαν και τον Ασιανόν τον λόγον χαρακτήρα. Υποκύναντες έπειτα εις τον ζυγόν των Ρωμαίων, την έβαναν και με Ρωμαϊκά χρώματα όχι ολίγα. Και εκ τούτων εγεννήθη ο λεγόμενος Παρακμάζων ελληνισμός». Αδ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ατακτά*, Τόμος Β', Παρίσι, 1829, σ. αε'.

43. Sterios FASSULAKIS, «Gibbon's Influence on Koraeus», *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*. Edited by Roderick BEATON and Charlotte ROUECHI, Variorum 1993, σσ. 169-173.

44. Έργο που αποδίδεται και αυτό στον Εμμ. Γεωργιά.

άτρου της ακμής και τον οδήγησαν να απορρίψει αριστουργήματα όπως η *Ερωφίλη* και ο *Ερωτόκριτος* - «Ομολογώ, εξομολογείται στον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου, ότι δεν είναι νόστιμος διατρίβη ν' αναγνώσκη τις τον Ερωτόκριτον και άλλα τουαύτα εξαμβλώματα της ταλαιπώρου Ελλάδος»⁴⁵ - δεν θα πρέπει να καταδικάσουμε με μια μονοκοντυλιά την αληθινή του αθηναϊκή στάση αλλά να την ερμηνεύσουμε σε σχέση με τις δικές του προσλαμβάνουσες και τις λογοτεχνικές έννοιες που συνέθεταν το Πάνθεον των αξιών του.

Ο Κοραΐς έχει γαλουχηθεί μέσα στο πνεύμα του νεοκλασικισμού. Οι αριστοτελικές βάσεις της αθηναϊκής του παιδείας εμπλουτίστηκαν από την ακαδημαϊκή γαλλική παράδοση. Μνημονεύει τον Charles Batteux, τον Βαττεύξιο όπως τον αποκαλεί, συγγραφέα βασικών αθηναϊκών εγχειριδίων του 18ου αιώνα (*Principes de Littérature, Les beaux-arts réduits à un même principe*), που στηρίζονται στην μίμηση (imitation) της καλής φύσης (belle nature). Ο ίδιος ο Κοραΐς συσταίνει στον Αλέξανδρο Βασιλείου και στον Ιάκωβο Ρώτα το πολύτομο σύγγραμμά του La Harpe, *Lycée ou cours de Littérature*, «ως βιβλίον ωφελμωτάτων».⁴⁶ Όταν ο Κωνσταντίνος Κούμας του ζητά, στα 1811, να του συστήσει «φιλολογίας μεθοδικής βιβλία» για το Γυμνάσιο της Σμύρνης, ο Κοραΐς του στέλνει δύο «εξάιρετα» συγγράμματα, το *Traité des études* του Charles Rollin (σε 4 τόμους) και τα *Principes de Littérature* του Batteux (σε 5 τόμους): «Ταύτα είναι διά τον Κούμαν, τον ζητήσαντα φιλολογίας μεθοδικής βιβλία εξάιρετα μεν, αλλά δεν εξεύρω πως έχουν να τα μεταχειρισθώσιν, αν τα ζητώσι διά μετάφρασιν, επειδή τα παραδείγματα είναι λατινικά και γαλλικά. Αν είχαν αρκετήν εμπειρίαν της Ελληνικής, ώστε εις τόπον των αλλογλώσσων παραδειγμάτων, να βάλλουσιν ανάλογα παραδείγματα από συγγραφείς και ποιητάς Έλληνας, το έργον ήθελεν είσθαι χρυσούν. Όπως και αν ήναι, η ανάγνωσις και μελέτη των βιβλίων τούτων θέλει τους ωφελήσιν και η γνώμη μου είναι να μη κάμωσι μετάφρασιν ολοσχερή, αλλ' απάντημα των γενικωτέρων κανόνων και παρατηρήσεων».⁴⁷

Την εποχή κατά την οποία ο Θεόφιλος Καΐρης διδάσκει στις Κυδωνίες, ζητά από τον Κοραΐ να του σταλούν από το Παρίσι βιβλία για σχολική χρήση. Ξεχωρίζω από την απαντητική επιστολή του Κοραΐ (Ιούνιος 1819) τους εξής τίτλους: τους *Μύθους* του La Fontaine, τις *Τραγωδίες* του Racine, τον Boileau, τα έργα του Molière και του Corneille, το *Magasin des enfants* της Mme De Beaumont, τον La Rochefoucauld, την *Histoire Universelle* του Bossuet, τις *Περσικές Επιστολές* του Montesquieu, τον *Αιμίλιο* του Jean-Jacques Rousseau, τις *Επιστολές* της Mme De Sévigné, την *Απολογία* του Σωκράτους του Thurot τους *Χαρακτήρες* του La Bruyere, κ.ά.⁴⁹ Έμφαση λοιπόν βλέπουμε σε τίτ-

45. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, Τόμος δεύτερος 1799-1809, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1966, σ. 234, επιστολή προς Αλέξανδρο ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, χρονολ. 2.2.1805.

46. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις...*, ό.π., σ. 18.

47. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, Τόμος τρίτος 1810-1816, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 115, επιστολή προς Αλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, χρονολ. 8.6.1811.

48. Το παιδαγωγικό σύγγραμμά της Mme LE PRINCE DE BEAUMONT (1711-1780) μεταφράστηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά στο γύρισμα του 18ου αιώνα από τον Σπυρίδωνα ΒΑΑΝΤΗ με τίτλο *Αποθήκη των παιδων* (α' έκδ. Βενετία, Γλυκός, τ. α'-δ', 1788-1793, β' έκδ., τ. α'-δ', 1794-1797) και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις κατά τον 19ο αιώνα. Βλ. την συλλογική εργασία *Ξένοι συγγραφείς μετεφρασμένοι ελληνικά*, τ. Α', 15ος-18ος αι. (Εισαγωγή-επιμέλεια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ - Αλεξάνδρα ΣΦΟΙΝΗ) και Β', 1800-1863 (Εισαγωγή - επιμέλεια: Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ), Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, υπό έκδοση.

49. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, Τόμος τέταρτος 1817-1822, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1982, σ. 186, επιστολή προς Θεόφιλο ΚΑΙΡΗ, χρονολ. 19.6.1819.

λους που εκφράζουν τόσο την κλασική γαλλική παιδεία όσο και το ηθικοδιδασκτικό πνεύμα του Διαφωτισμού.

Ωστόσο ο Αδ. Κοραΐς προσβλέπει στην ηθική διδασχή που προσφέρει και μια άλλη κατηγορία αναγνωσμάτων, ορισμένα κείμενα της αφηγηματικής λογοτεχνίας «*χρήσιμα και τερπνά*». Έτσι, σε αποστολή βιβλίων προς τον φίλο του Ιάκωβο Ρώτα (Τεργέστη, 1817), ανάμεσα σε τίτλους όπως το *Rapports du physique et du moral de l'homme* του Cabanis, σε συγγράμματα φυσικής, κοσμολογίας και σε δοκίμια σχετικά με τον Όμηρο, προσθέτει «*τας Nouvelles και την Γαλάτειαν του Florian, την ωραία μυθιστορία του Gil - Blas [= του Le Sage] και την Ινδική καλύβη (= La chaumiere indienne του Bernardin de Saint - Pierre), ως βιβλία χρήσιμα και τερπνά*».⁵⁰ Ενώ το 1805, συμβούλευε τον Αλέξανδρο Βασιλείου σχετικά με την γυναίκα του. «*Δός την εις το Γαλλικόν ν' αναγνώση τον Gil Blas, θαυμαστήν μυθιστορίαν και διά την υπόθεσιν και πλοκήν και διά τον χαρακτήρα του λόγου, όστις κρίνεται ο άριστος χαρακτήρ της ομιλίας (style de conversation): καλόν ήτον και το Les mille et une nuits. Και αν τούτο είναι μεταγλωττισμένον εις την ημετέραν καθώς το νομίζω*».⁵¹ εμπορείς έπειτα να το μεταχειρισθής ως δέλεαρ διά την παράδοσιν της γραικικής».⁵²

Εδώ αξίζει ίσως να ανοίξω μία παρένθεση προκειμένου να μεταφέρω τις κρίσεις του Αδ. Κοραΐ σχετικά με τον άγγλο συγγραφέα Laurence Sterne. Σχολιάζει σε επιστολή του προς τον Πρωτοψάλτη της Σμύρνης Δημήτριο Λώτο: «*Πότε και πού μή γινώσκων την αγγλικήν διάλεκτον, ανέγνωσας τον Στέρνιον η λογιότης σου; Αυτός ο κωμικώτατος συγγραφεύς λέγει ρητώς εις τας μυθιστορίας του ότι κάθε τίμιος άνθρωπος χρεωστέι να κάμη τέσσερα πράγματα εις τούτον τον κόσμον: να συνθέσθι βιβλίον, να οικοδομήσθι οίκον, να γεννήσθι τέκνον και να φυτεύσθι δένδρον...*».⁵³

Η ροπή του Κοραΐ προς τον κλασικισμό, στον οποίο τον οδηγεί και η αέναη ενασχόλησή του με τα ελληνικά γράμματα, η στενή του πνευματική αλλά και προσωπική συνάφεια με τον κύκλο των Ιδεολόγων που καλλιεργούν, όπως είπαμε ήδη, στο πεδίο της αισθητικής το κλασικιστικό ιδεώδες, τον αποτρέπουν από τις καινοτομίες που σηματοδύνουν τον αρχόμενο 19ο αιώνα. Θα δούμε να παραπονείται, στα 1816, με αφορμή την ελληνική μετάφραση του *Ταρτούφου*, για την μείωση του ενδιαφέροντος των σύγχρονων Γάλλων προς τους κλασικούς. Νωρίτερα, στα 1807, είχε διατυπώσει σε επιστολή του σοβαρές αντιρρήσεις ως προς την ερμηνεία του Ευριπίδη από τον γερμανό ρομαντικό κριτικό August Wilhelm Schlegel. Πρόκειται για τις θέσεις που περιείχε το Δοκίμιο *Comparaison de la Phèdre de Racine et de celle d' Euripide*, που κυκλοφόρησε την ίδια μόλις χρονιά και προκάλεσε στους φιλολογικούς κύκλους πολλές συζητήσεις και αντιχρούμενες απόψεις. «*Οι ταλαίπωροι Γερμανοί έχουσι, συμπεραίνει ο Κοραΐς, περί των*

50. *Αλληλογραφία*, Δ', ό.π., σ. 52, επιστολή χρονολ. 14.10.1817.

51. Η περίφημη διασκευή του αραβικού *Alf Layla wa-Layla* από τον Γάλλο ανατολιστή Antoine GALLAND μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Πολυζώη ΛΑΜΠΑΝΙΤΖΙΩΤΗ ως *Αραβικόν Μυθολογικόν* (α' έκδ. Βενετία, τ. α'-γ', 1757-1762) και αργότερα ως *Νέα Χαλίμα*. Για την πλούσια εκδοτική του παρουσία, βλ. Ξένου συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, τ. Α'-Β', ό.π.

52. *Αλληλογραφία*, Β', ό.π., σ. 257, επιστολή χρονολ. 12.4.1805.

53. *Αλληλογραφία*, Τόμος πρώτος 1774-1798, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 192, επιστολή χρονολ. 15.11.1719. Ο Laurence STERNE (1713-1768), είναι, ως γνωστόν, συγγραφέας του *Tristram Shandy* και του *Αισθηματικού Ταξιδιού*.

τοιούτω, δόξας και κρίσεις πολλά συγκεχυμένας, είτε από φυσικὴν αθεράπευτον αναισθησίαν του καλοῦ, είτε και από την κατά των Γάλλων ζηλοτυπιαν...». ⁵⁴ Ενώ, στον δεύτερο τόμο των *Ατάκτων* του (1829), θα κατονομάσει αρνητικά την ρομαντική σχολή, ειςάγοντας μάλιστα πρώτος τον νεολογισμό στην γλώσσα μας: «Χαρακτήρα λόγου Ρωμαντικόν (*romantique*) ονομάζον σημερον τον σπουδάζοντα να εικονίζη την φύσιν κακοζήλως, ώστε να εκφράζη και αυτά της τα ανάξια εκφράσεως, χαρακτήρα εναντίον του Κλασικού λεγομένου χαρακτήρος. Η παραγωγή του επιθέτου είναι από το *Roman* (μυθιστορία)». ⁵⁵ Ο Κοραΐς, καθώς δεν εννόησε τον επαναστατικό χαρακτήρα του ρομαντικού κινήματος, το θεωρεί φθοροποιοῦ και το κατατάσσει δίπλα στον Ιησουϊτισμό. ⁵⁶

Μεταφράσεις

Η εμμονή του Αδαμάντιου Κοραή ως προς την άμεση ανάγκη να μετακνωθούν τα Φώτα της Ευρώπης στην παιδεία του υποδούλου Γένους καθώς και η πεποίθησή του, που την συμμερίζονται άλλωστε με θέρμη οι λόγιοι που εκπροσωπούν το κίνημα του Διαφωτισμού, πως με αυτόν τον τρόπο ο νεώτερος Ελληνισμός, μέσα από μία ανακύκληση, θα οδηγηθεί στην κατάκτηση της πάτριας, αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, συνετέλεσε αποφασιστικά στην κορύφωση του μεταφραστικού φαινομένου, φαινόμενο που άρχισε να μορφοποιεί νεωτεριστικές τάσεις γύρω στα 1750. Όπως αναγνωρίζει και ο Κ.Θ. Δημαράς, τα χρόνια της ακμής του Κοραή, καθώς ήταν επόμενο, παρουσιάζουν έντονη μεταφραστική κίνηση, συνέπεια της πνευματικής ανόδου και της ωρίμανσης του ελληνισμού, αλλά και των προσωπικών ενεργειών του Κοραή. ⁵⁷ Η μεταφραστική δραστηριότητα περνά από μία περίοδο αναζητήσεων, ποικίλων δεκτικοτήτων και γνωριμίας με το καινούργιο, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τον 18ο αιώνα, κυρίως ως την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, σε μία συνειδητή και σύντονη προσπάθεια για να μετακνωθούν στην ελληνική παιδεία τα πνευματικά προϊόντα της Δύσης. Μεγάλο ενδιαφέρον προκαλεί τώρα η επιστημονική σκέψη αλλά και όσα έργα εκφράζουν τις πιο προωθημένες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. ⁵⁸

Οι προσωπικές επιλογές αλλά και οι κατευθύνσεις, οι συμβουλές τις οποίες παρέχει ο Κοραΐς, αντικατοπτρίζουν ακόμη μια φορά τα διαφωτιστικά του ενδιαφέροντα αλλά και τις ιδεολογικές και αισθητικές του θέσεις. Ο Κοραΐς παρακολουθεί τα ελληνικά πράγματα από κοντά και είναι ένας δύσκολος και απαιτητικός αναγνώστης. Απαιτεί από τον μεταφραστή να αναπλάσει το κείμενο από την αλλότρια γλώσσα στην ελληνική:

«Έχεις, φίλε μου, γράφει προς τον Αλ. Βασιλείου, στα 1805, μέγα δίκαιον λέγων, ότι δεν ενοστυμεύθης ακόμη μετάφρασιν. Όθεν συλλογίσθητι πόσην αηδیان δοξαζώ εγώ, αναγκαζόμενος πολλάκις ο ταλαίπωρος να τας αναγινώσκω απ' αρχής μέχρι τέλους (...). Οι Ιτα-

54. *Αλληλογραφία*, Β', ό.π., σ. 429, επιστολή προς Αλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, χρονολ. 20.12.1807.

55. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Ατακτα*, ό.π., «Προλεγόμενα», σ. χζ'.

56. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 145 κ.ε.

57. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 211.

58. Περβλ. με όσα διεξοδικά αναλύω στην εισαγωγική μου μελέτη «Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης κατά τον 18ο αιώνα. Ο Διαφωτισμός», *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά*, ό.π.

λισμοί και Γαλατισμοί πολιορκούσι πανταχόθεν την δυστυχεστάτην ημών γλώσσαν (...).⁵⁹

Ήδη, ένα μήνα πριν, είχε εκφρασθεί αρνητικά για το ύφος των μεταφράσεων του Ρήγα. Ο τέταρτος τόμος του *Αναχάρσιδος* (*Voyage du jeune Anacharsis*), δημοφιλούς έργου του Abbé Barthelemy, «έχει γαλατισμούς σακκία πλήρη» είναι ανέκφραστος η αηδία των». ⁶⁰ Ενώ για τα Ολύμπια του Metastasio, σε μετάφραση του Ρήγα, θα γράψει:

«Από τα Ολύμπια του Μεταστασιόρηγα μ' άρεσεν η προσφρονητική επιστολή, ως ελληνικώς σωφρονούσα. το ύφος του όμως είναι "πρόσθε λέων, όπισθε δε χίμαιρα". Έξω από την ασυγκέραστον ανάμειξιν Ελληνικών και κοινών λέξεων και φράσεων, διά να κάμη το Κράμα αληθή κνκεώνα, ανέμισε και Τουρκικάς και Γαλατικάς λέξεις, Μουντάδα, Τζομπάνισσα, και άλλα τοιαύτα στολίσματα τερατώδη (...).

Τον ενοχλεί πολύ η χρήση ή μάλλον η κατάχρηση του Αχ! («.. φοβούμαι μή προσκολληθή εις την γλώσσαν το πυρετοποιόν τούτο Αχ (ευρίσκω και Έχ και Ωχ εις τον Ρήγαν) βλέπων τόσον κατάκορον την χρήση του εις τα βιβλία». ⁶¹

Ο Κοραΐς μόλις του δοθεί ευκαιρία προτείνει δυτικά βιβλία που πρέπει να μεταφρασθούν στην ελληνική. Στην δική του προτροπή του οφείλεται, όπως είναι γνωστό, η μετάφραση του Ταρτούφου, που εκτόνισε ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης. Ας σταθούμε όμως καταρχήν στο παράδειγμα της Ευανθίας, αδελφής του Θεοφίλου Καΐρη. Προικισμένη για τα γράμματα και γλωσσομαθής, σε ηλικία μόλις 15 ετών, η νεαρή Ευανθία επιθυμεί να επιδοθεί σε μεταφραστικά γυμνάσματα, αποσκοπώντας εκ παραλλήλου στην ωφέλεια του Γένους της. Αλληλογραφεί με τον σοφό διδάσκαλο, ⁶² ο οποίος της συνιστά να μεταφράσει τους *Ηθικούς Μύθους* (*Contes moraux*) της Mme Guizot. «Συμβούλευε την μάλιστα να μην προσκολλάται πολύ εις την κατά λέξιν μετάφρασιν, αλλά μάλλον ν' ακολουθή τας εννοίας της συγγραφώς». Ενώ πιο κάτω συμπληρώνει:

«Τώρα εξετάσας τα Ηθικά παραμύθια της Madame Guizot, βλέπω ότι είναι πολλά εξ αυτών τα οποία η Ευανθία δεν εμπορεί να μεταφράση, διότι αναφέρονται εις έθη και ήθη Γαλλικά άγνωστα εις τους όσοι δεν edέτρυψαν πολύν καιρόν μεταξύ Γάλλων, και Γάλλων Παρισινών...». ⁶³

Προτείνει λοιπόν ως εναλλακτικές λύσεις «του Άγγλου Γρηγορίου τας προς τας θυγατέρας του παραγγελίας, ⁶⁴ και Περί ανατροφής νεανίδων» του Fénelon. ⁶⁵

59. Αλληλογραφία, Β', ό.π., σ. 253, επιστολή χρονολ. 12.4.1805. Πρβλ. με επιστολή προς Αλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, χρονολογημένη 26 Ιαν. 1804. Αλληλογραφία, Β', ό.π., σ. 129: «Έχουμε μεταφράσεις: αλλά τις δύναται να τας αναγνώση; άλλαι είναι γραμμένα τυραννικώς και ολιγαρχικώς, διότι εξελληνίζουν την γλώσσαν τόσον άμετρα, ωσάν να μην ήτον το έθνος συνθεμένον παρ' από λογίους. Αλλαι εγράφησαν δημαγωγικώς: ήγουν εξεχυδάσαν τόσον την γλώσσαν, ωσάν να μην ήσαν εις το έθνος άλλοι παρά ξυλοφόροι και υδροφόροι. Έχω την τυραννικήν μετάφρασιν του Λωζίου...».

60. Αλληλογραφία, Β', σ. 241, επιστολή προς Αλέξανδρο ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ χρονολ. 6.3.1805. Πρόκειται για την μετάφραση που εκτόνησαν ο Γεώργιος Βεντότης και ο Ρήγας Βελεστινλής (Βιέννη, 1797).

61. Ό.π., σσ. 242-243.

62. Αλληλογραφία, Γ', ό.π., σ. 312, επιστολή της Ευανθίας ΚΑΙΡΗ, χρονολογημένη από 2.8.1814: «... σε παρακαλώ θερμώς να στείλεις με τα βιβλία του κοινού, κανέν γαλλικόν βιβλίον ήθικόν, ή καμμίαν μικράν εγκυκλοπαδείαν διά τους παίδας, διά να το μεταφράσω και εγώ, και ούτω να ωφελησω κατά την δύναμίν μου, το γένος ημών (...).

63. Αλληλογραφία, Γ', ό.π., σσ. 372-273, επιστολή προς Θ. ΚΑΙΡΗ χρονολ. 28.1.1815.

64. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το παραινετικό σύγγραμμα του John GREGORY, *A Father's Legacy to his Daughters* (1774).

65. FÉNELON, *De l' éducation des filles* (1687): Αλληλογραφία, Γ' ό.π., σ. 273.

Σχετικά τώρα με τον *Ταρτούφο*, έχω αποπειραθεί να σκιαγραφήσω και αλλού τον τρόπο πρόσληψης του μολιερικού έργου διά μέσου του γαλλικού Εγκυκλοπαιδικισμού και στην ελληνική παιδεία διά της κοραϊκής οδού.⁶⁶ Τρεις μεγάλες «κωμωδίες χαρακτήρα» του Μολιέρου απασχόλησαν κατεξοχήν τους διαφωτιστές φιλοσόφους: ο «*Μισάνθρωπος*» που προκάλεσε τον κριτικό σχολιασμό του J.J. Rousseau, ο «*Ταρτούφος*» και ο «*Φιλάργυρος*» που σχολιάστηκαν κυρίως από τον Βολταίρο και τον Diderot. Ο Κοραΐς προσδίδει αξία μετακένωσης ακριβώς σε αυτές τις τρεις, ιδιαίτερος μάλιστα στον *Ταρτούφο* και τον *Μισάνθρωπο*⁶⁷ - το έργο αυτό θα μεταφραστεί για πρώτη φορά πολλές δεκαετίες αργότερα από τον Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτη. Την κοραϊκή προτροπή αποδέχεται ο Κ.Κοκκινάκης, εγκατεστημένος στη Βιέννη, που δέχτηκε, ας μην το ξεχνάμε, και την πρόκληση και την επίδραση της γερμανικής παιδείας· πριν να προβεί στην απόδοση του *Ταρτούφου* είχε στο ενεργητικό του τέσσερις μεταφράσεις «αστικών δραμάτων» του August Kotzebue.⁶⁸ Σπεύδει λοιπόν να μεταφράσει τον *Ταρτούφο* με απώτερο στόχο να στηλιτεύσει την θρησκευτική υτοκρισία.

Ο Κ.Κοκκινάκης προτάσσει στη μετάφρασή του εκτενή *Προλεγόμενα*⁶⁹ - επιχειρώντας να μμηθεί τον Κοραΐ - όπου επισημαίνει τις δυσκολίες της μεταφραστικής εργασίας: αυτές οφείλονται από τη μία στο «ατελές» και «ακανόνιστο» της ελληνικής γλώσσας, που τελεί υπό διαμόρφωση (πρόκειται για μεταφοράς της σχετικής αντίληψης του Κοραΐ) και, από την άλλη, στην απόδοση της στιχουργίας από το ένα γλωσσικό ιδίωμα στο άλλο. Ο μεταφραστής υιοθετεί τον ομοιοκατάληκτο στίχο, επιλογή που απορρίπτει ο Κοραΐς στην απαντητική κριτική επιστολή του προς τον Κοκκινάκη,⁷⁰ όπου βρίσκουμε και το περίφημο:

«Πηγή πρώτη δυσκολεύουσα την ακριβή μετάφρασιν, είναι η βάρβαρος ρίμα, ήπς ε-προσκολλήθη και εις ημάς ως ψώρα. Εις τας βαρβάρους των Ευρωπαίων γλώσσας, ήτον ίσως αναγκαίον το ομοιοτέλεuton, διά να των μετριάση την τραχύτητα· αλλ' εις την ιδικήν μας, αν και βαρβαρωθείσαν, πολύ όμως υπερτέραν εκείνων, η ρίμα εμβήκε δι' οργήν των Μουσών. - Αλλ' είναι νόστιμος εις την ακοήν. - Αι! και τι δεν κάμνει νόστιμον η έξις...».⁷¹

66. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Η εποχή του Κοραΐ και το θέατρο», ό.π., σ. 203 κ.ε. Βλ. τώρα *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις...*, ό.π., σ. 35, κ.ε.

67. Βλ. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, «Προλεγόμενα στην Α' Ραψωδία της *Ιλιάδος*», Παρίσι, 1811, σ. λ' (το κείμενο αναδημοσιεύεται στον τόμο *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*. Τόμος Β' Πρόλογος Εμμ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Αθήνα ΜΙΕΤ, 1988). Και *Αλληλογραφία*, Γ', ό.π., σ. 502, επιστολή προς Κ. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ, με αφομή την μετάφραση και έκδοση του *Ταρτούφου* (Βιέννη, 1815).

68. «*Μισανθρωπεία και Μετάνεια*» (*Menschenhass und Reue*), «*Οι Κόρσας*» (*Die Corsen*), «*Πτωχεία και ανδρεία*» (*Armuth und Edelsinn*), Βιέννη, Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχράϊμβλ, 1801· επίσης θεωρείται ο μεταφραστής της «*Εκούσιας θυσίας*» (*Der Opfertod*), Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1801. Αργότερα στα 1818, εξέδωσε μετάφραση του ιστορικού δράματος του Fr. J. BABO, *Die Strelitzen* (*Οι Στρελίτζοι*). Βλ. σχετικά και Δημ. ΣΠΑΘΗΣ, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο. Επτά μελέτες*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986, σ. 17.

69. Το κείμενο αυτό αποτελεί μία σοβαρή προσπάθεια συνθετικής αποτίμησης της ιστορικής εξέλιξης του κωμικού είδους. Ο συντάκτης του έχει καταφανώς δεχθεί τις επιδράσεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού σχετικά με την τυπολογική διάκριση της κωμωδίας και την ηθικοδιδασκαλία της αποστολή. Βλ. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Προσεγγίσεις του μολιερικού έργου στον αρχόμενο 19ο αιώνα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας* 28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1991, Αθήνα, Δόμος 1995, σσ. 375-376.

70. *Αλληλογραφία*, Γ' ό.π., σσ. 500-502.

71. Ό.π., σ. 500.

Οι απόψεις του Κοραή τείνουν προς την αποδοχή του ανομοιοκατάληκτου στίχου.⁷² Στην συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση του «Ταρτούφου» ο Αδ. Κοραής λέει απερίφραστα ότι θα προτιμούσε την απόδοση σε πεζό. Στην ίδια κρίση προβαίνει μάλιστα αναφορικά με μία μελλοντική μετάφραση του «Μισάνθρωπου» του Μολιέρου.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Κοκκινάκης, παρόλη την απόπειρα «εξελληνισμού» των περισσότερων ονομάτων των προσώπων του έργου, διατηρεί ανέπαφο το όνομα του κεντρικού ήρωα, ακολουθώντας ρητά τη βούληση του Κοραή ο οποίος λέει χαρακτηριστικά ότι ο Μολιέρος:

«ευνέργησε πολύ να ελευθερώση την Γαλλίαν από τους υποκριτάς της δεκάτης εβδόμης εκατονταετηρίδος και εμπόδιζε να γεννηθώσι άλλοι διάδοχοι των πρώτων, επειδή το πλασμένον κύριον όνομα Ταρτούφος ενίκησε να γένη προσηγορικόν, και ως συνώνυμον του Υποκριτής να καταχωρισθή εις της Ακαδημίας το λεξικόν. Οχι μικροτέραν ωφέλειαν ήθελε προσενησιν εις το γένος αν το μετέφραζε τις ως είναι και εις το πεζόν της γλώσσης ημών».⁷³

Ο ίδιος ο Κοραής χρησιμοποιεί εξάλλου συχνά τον όρο «Ταρτούφος» στα γραπτά του,⁷⁴ ενώ περισσότερο φορτισμένη ιδεολογικά σε σχέση με την τρέχουσα ελληνική πραγματικότητα παραμένει η χρήση του όρου στην Αλληλογραφία του. Έχω σταχυολογήσει και άλλου επιστολές του που αναφέρονται στα γεγονότα του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης. Η πρώτη χρονολογείται 6.10.1820: γίνεται σ' αυτήν χρήση των παραγώνων «ταρτουφικώς» και «ταρτουφισμός». Η δεύτερη επιστολή, με χρονολογία 3.11.1820, έχει ως αποδέκτη τον Κ. Κοκκινάκη: «Να κατακρίνη τις (και με πικρίαν όχι ολίγη) τον Ον [Οικονόμον] εις καιρόν όταν καταδιώκεται από Ταρτούφους, είναι το αισχρόν και άνανδρον». Επίσης σε επιστολή προς τον Ιάκωβο Ρώτα, από 20.1.1821 και πάλι επιλέγει τον όρο «Ταρτούφος» για να χαρακτηρίσει τους πολέμους του Κ. Οικονόμου.⁷⁵

Είναι ενδιαφέρον άλλωστε να αποθησαυρίσουμε, σε μία απόπειρα προκειμένου να συλλεχθούν και να αξιολογηθούν οι μεταφραστικές αντιλήψεις της εποχής του Διαφωτισμού, τις παρατηρήσεις στις οποίες προβαίνει ο Κοραής στην απαντητική επιστολή του. Η προσεκτική μεταφορά και η ακριβής απόδοση των εννοιών από την μία γλώσσα στην άλλη θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία, αν και βέβαια επισημαίνεται η δυσκολία του πράγματος εξαιτίας της έλλειψης καταλλήλων βοηθημάτων, σχολιασμένων δηλαδή καριτικών εκδόσεων - διατηρώ πάντως την άποψη πως η γνώμη του Κοραή είναι υπερβολική ως προς αυτό το σημείο. Ο Κοραής υποδεικνύει εκ παραλλήλου την ανάγκη προσαρμογής των πολιτισμικών στοιχείων από τον πομπό στον δέκτη. Προτρέπει εξάλλου σε μία ευέλικτη χρήση των γλωσσικών μέσων που διαθέτει ο μεταφραστής. Για παρά-

72. Πρβλ. με την αποδοχή του ιαμβικού ανομοιοκατάληκτου στίχου του Τιμόλεοντα του Ιω. Ζαμπέλιου, λύση που κατά τη γνώμη του τελευταίου πλησιάζει περισσότερο τον φυσικό ρυθμό της ελληνικής γλώσσας αλλά και τις παραδόσεις. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις*..., ό.π., σ. 99 κ.ε.

73. «Προλεγόμενα στην Α' Ραηωδία της Ιλιάδος», σ. λ.

74. Βλ. για παράδειγμα τις χρήσεις του όρου στα Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, τόμος Β', ό.π., σσ. 421, 560, 587.

75. Βλ. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, Δ' ό.π., σσ. 262-263, 268, 277. Πρβλ. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Προεγγύσεις του μολιερικού έργου στον αρχόμενο 19ο αιώνα», ό.π., σσ. 371-372.

δείγμα σχολιάζει το εξής σημείο: τα *Flours des Saints* αποδίδονται ως *Άνθη Αγίων* από τον Κοκκινάκη ενώ ο Κοραΐς προτείνει τη χρήση των λαϊκών δημοφιλών τίτλων *Νέος Παράδεισος* ή *Αμαρτωλών Σωτηρία*, κλπ.

«Δεν εξεύρω ποίαν έκδοσιν του Μολιέρου εμεταχειρίσθη· αλλ' είναι εκδόσεις αυτού με σχόλια· και μίαν από ταύτας έπρεπε να έχης διά να τον συμβουλευέσαι, όταν έχης χρειάν συμβουλής· παραδείγματος χάριν, λέγεις (σελ. 49)·

Χθες μας έσχισ' ό αχρείος εν χειρόμακτρον λεπτόν,
επειδή σ' ΑΝΘΗ ΑΓΙΩΝ το ευρήκε τελικτόν.

Κανείς βέβαια από τους Γραικούς δεν είναι δυνατός να μαντεύσει τι σημαίνουν οι «άνθη των αγίων»· επειδή και απ' αυτούς τους Γάλλους οι νέοι ακούοντες τα πρώτην φοράν εις το θέατρον, αναγκάζονται να ερωτώσι τους πρεσβυτέρους, ή σοφωτέρους των περί αυτών. Εις τους χρόνους του τα άνθη των αγίων ήτον όνομα συναξαρίου τινός τότε περιφημου, ήγουν συλλογής βίων αγίων, ως είναι εις ημάς ο Νέος Παράδεισος, η Αμαρτωλών σωτηρία και άλλα τοιαύτα. Εις τόπον λοιπόν των ανθών τούτων είχεσ άδειαν να βάλης ανάλογόν τι από τα ιδικά μας Εκκλησιαστικά βιβλία, και αυτό το Ανθολόγιον δεν έβλαπτε, αν επεθύμεις να φυλάξης όπως δήποτε και την λέξιν. Τούτο είναι αδιάφορον εις την ακρίβειαν της μεταφράσεως, επειδή αρκεί να ακολουθήσης την θεμελιώδη ιδέαν του Κομικού, την μίξιν λέγω των βεβήλων με τα άγια, ήτις εσήχισε τον άγιον Ταρτούφον».⁷⁶

Η άποψή του για την δραματουργία

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς υπήρξε ένας καλός γνώστης της κλασικής δραματουργίας αλλά και, κατά το μακρό διάστημα της παραμονής του στην γαλλική πρωτεύουσα, υπήρξε, ως φαίνεται, τακτικός θαμώνας του Γαλλικού Θεάτρου (=Théâtre français), της σημερινής Comédie française. Αντλούμε από επιστολή του προς τον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου, στα 1810. «Τον λαμβάνω [=εννοεί τον Νέοφυτο Βάμβα] πολλάκις σύντροφον εις το πενιχρόν μου γεύμα, και μετά το γεύμα, καμμίαν φοράν και συνθεατή, των Ρακαιέων τραγωδιών εις το Γαλλικόν Θέατρον».⁷⁷ Η ακόμη: «Δις τον μηνός, τον καλώ [τον Βάμβα] εις το γεύμα μου, και μετά το γεύμα, υπάγομεν ως επί το πλείστον εις το θέατρον».⁷⁸

Παρόλη την μεγάλη άνθιση του μελοδράματος κατά την επαναστατική περίοδο⁷⁹ αλλά και μετά, οι βαθύτερες προτιμήσεις του Κοραΐ πρέπει να τον προσανατόλιζαν περισσότερο προς το κλασικό ρεπερτόριο αλλά και προς τις πολιτικές κλασικιστικές και ιστορικές τραγωδιές που είχαν κατά κανόνα αντισυμβατικό και δημοκρατικό περιεχόμενο.

Στα γραπτά του και στις φιλολογικές του αναλύσεις, αρκετά συχνές είναι οι αναφορές και τα σχόλια αναφορικά με το αρχαίο δράμα. Εκ παραλλήλου, αποθησαυρίζουμε

76. Αλληλογραφία, Γ', ό.π., σ. 501. Και Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Προσεγγίσεις του μοιερικού έργου στον αρχόμενο 19ο αιώνα», ό.π., σσ. 372-373.

77. Αλληλογραφία, Γ', ό.π., σ. 26, επιστολή χρονολογημένη 15 Μαΐου 1810.

78. Ο.π., σ. 85, επιστολή χρονολογημένη 26 Δεκ. 1810.

79. Για το ρεπερτόριο της Comédie Française, βλ. την ωραία μελέτη των Noille GUILBERT - Jacqueline RAZGONNIKOFF, *Le Journal de la Comédie - Française, 1787-1799. La comédie aux trois couleurs*. Préface d' Antoine VITEZ, Administrateur général de la Comédie - Française, SIDES, Empreintes, 1989.

μνείες των μεγάλων Γάλλων κλασικών του 17ου αιώνα, που δεν απομακρύνονται από τις καθιερωμένες αντιλήψεις του γαλλικού Διαφωτισμού: ο Ρακίνας θεωρείται ο Ευριπίδης της Γαλλίας ενώ ο Μολιέρος παρομοιάζεται με τον γάλλο Αριστοφάνη. Δεν λείπουν ασφαλώς από τα εκτενή «Προλεγόμενά» του και οι κριτικές παρατηρήσεις. Έτσι σχετικά με την απόδοση του όρου *farce*: *φορτική κωμωδία*, προβαίνει σε μία αναδρομή της συνήθειας της βωμολοχίας από τον Αριστοφάνη έως τον Μένανδρο και τους Ρωμαίους κωμικούς, τους οποίους θεωρεί ήσσονες. Καταλήγει στον «τελειωτή της κωμωδίας», τον «Γάλλο Μολιέρο». «Αλλά και αυτός ούτος ο Μολιέρος αναγκάσθη εις πολλά του δράματα να βωμολοχήσῃ, διά φόβον, ἢ καὶ δι' ἀδυναμίαν του τελείου καθαροῦ. Τόσον εἶναι δύσκολος ἡ τελείωσις των καλῶν».⁸⁰ Ενώ σε άλλα κείμενά του αναφέρεται στην διακωμώδηση των ιατρῶν από τον Μολιέρο: «Οἱ Παρίσιοι την σήμερον ἀκόμη βλέπουσι καὶ ακοῦνσι με ἡδονὴν τους δικαίως κωμωδηθέντας ἀπὸ τον Μολιέρον γελοίους ιατροῦς μ' ὅλον ὅτι εις την πόλιν αὐτῶν κανεῖς κανένα δεν ἔχει πλέον να δείξῃ ὅμοιον ἐκείνων ιατρῶν».⁸¹

Ο Κοραῖς έχει ενστερνιστεί την διάχυτη αντίληψη του 18ου αιώνα σύμφωνα με την οποία ἡ μουσική, το θέατρο και οι άλλες καλές τέχνες εξημερώνουν τον άνθρωπο και διορθώνουν τα ἤθη του.⁸² Στις *Ηθικά Νικομάχεια*, αναφερόμενος στην αρχαιότητα, θεωρεῖ την Εκκλησία και το θέατρο, τα δύο «διδασκαλεία της πολιτικής διαγωγῆς» του λαοῦ. Διατηρεῖ ωστόσο ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με την ελευθεριότητα του κωμικοῦ εἶδους:

«Οἱ Κωμικοὶ ποιητὲς ἤθελαν διορθώσει τα ἤθη καὶ την πολιτείαν της πατρίδος, εἰς τόπον της αναγκαίας εἰς την σκηνὴν ελευθερίας, δεν, ἐβαλλαν την ἀπόλυτον βωμολοχικὴν ἐξουσίαν να διαστῶσι ονομαστὶ τους πολίτας, ἀντὶ να κωμωδῶσι γενικῶς των πολιτῶν τας κακίας. Καὶ ὑπομονή, ἀν ἐπερωρίζετο ἡ κακὴ των γλώσσα εἰς μόνους τους κακοὺς πολίτας· ἴσως ὁ θεατρισιμὸς ἤθελε γεννήσῃν εἰς τας ψυχὰς των την σωτήριον αἰσχύνην καὶ μετάνοιαν. Ἀλλὰ κωμωδούντες καὶ τους χρηστοὺς πολίτας, ἐδίδαν αφορμὴν εἰς τους κακοὺς να γίνωνται ἀνασχυντότεροι. Να δοξάζονται πλέον παρὰ να ἐντρέπεται εἶχε δίκαιον ὁ Κλέων, ακοῦων τ' ὄνομά του εἰς την αὐτὴν σκηνήν, ὅπου θεατρισθῇ ὡς λαοπλάνος καὶ ὁ μέγας της Βιωτικῆς διδάσκαλος Σωκράτης⁽¹⁾ (1). Το θέατρον τότε μόνον θεραπεύει τας κακίας, ὅταν τας πολεμῇ, χωρὶς να ονομάζῃ τους κακοὺς».⁸³

Σε ένα άλλο επίπεδο, ένα ωραίο παράδειγμα - μαρτυρία του αμέριστου ενδιαφέροντός του για την δραματική πράξη μας παρέχει ἡ περίπτωση του λευκάδιου Ιωάννη Ζα-

80. ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ Φιλοσόφου *Αστεία*, στο *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Β' σ. 159. Σχετικό σχόλιο με την απόδοση των όρων «*caricature*, *farce*» σε «*φορτική κωμωδία*», βλ. και σε επιτολή του προς Αλέξανδρο ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (*Αλληλογραφία*, Β', ὅ.π., σσ. 149-150, με χρονολογία 1.5.1804).

81. Μάρκου ΑΥΡΗΛΙΟΥ, «Τα εις εαυτὸν», ὅ.π., σσ. 413-414.

82. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, «Πολιτικά», *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, ὅ.π., σ. 720 σχετική αναφορά στον Charles BATTEUX, *Les beaux-arts réduits à un même principe*. (1) Υποσημείωση του Κοραΐ: «*Ιδε τας Νεφέλας καὶ τους Ιππείας του Αριστοφάνους*».

83. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, «*Ηθικά Νικομάχεια*», *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*. Τόμος Γ' Πρόλογος Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, Αθήνα, MIET, 1990, σ. 37.

Παρατηρούμε πως ο Κοραῖς αποδέχεται εδώ τις θέσεις των Γάλλων διαφωτιστών, που εκφράζονται σε κείμενα της εποχῆς, ὅπως π.χ. στην *Encyclopédie* των D'ALEMBERT-DIDEROT ἢ στο *Dictionnaire Philosophique* του VOLTAIRE, αναφορικά με την διακωμώδηση του Σωκράτη στις *Νεφέλες* καθὼς καὶ με τις ελευθεριότητες που καταχρηστικὰ παίρνει ὁ Αριστοφάνης.

μπέλιου. Κατά την περίοδο 1809 με 1810, ο Ζαμπέλιος βρίσκεται στο Παρίσι: επιδιώκει να γνωρίσει τον σοφό διδάσκαλο και συνδέεται με φίλια μαζί του. Κάνουν περιπάτους στους κήπους του Κεραμεικού, στις Tuileries, και συζητούν: «*Η φίλια εκ τούτου και αι συνδιαλέξεις ηύξησαν μάλλον τα πάθη της πατρίδος και της ελευθερίας εις τον Ζαμπέλιον*». Θα γράψει αργότερα στην Αυτοβιογραφία του πως ο Κοραής τον ενεθάρρυνε να γράψει τραγωδίες: «*γράφον, γράψον· περιποιηθήτη την Μούσαν διά της νέας γλώσσης μας, και θέψανον των ομογενών τα στήθη διά την Ανάστασιν της Πατρίδος*». Όταν συνθέτει τον Τιμολέοντα σπεύδει να τον υποβάλει στην κρίση του Κοραή,⁸⁴ ο οποίος και του απαντά επαινώντας τον για την προσπάθειά του. «*Σε λέγω, φίλτατε Ζ***, ότι η πρώτη ανάγνωσις του δράματος μ' έδωκε να νοήσω, ότι είσαι ικανός με την μελέτην να τελειοποιήσης το οποίον επεχειρίσες τραγωδού έργον και επάγγελμα*». Αντιρρήσεις διατυπώνει ως προς την επιλογή του θέματος και κυρίως ως προς την τυραννοκτονία. Αντλώντας παραδείγματα από την ιστορία επιχειρηματολογεί π.χ. πως ο Βρούτος έδωσε αφορμή στην τυραννία του Αυγούστου και, αργότερα, του Τιβέριου. Όπλα θεωρεί όχι τα τυραννοκτόνα σιδηρά βέλη αλλά τα βέλη παιδείας.⁸⁵ Είναι σαφές πως σ' αυτό το σημείο εκφράζει ο Κοραής την προσωπική του αποστροφή, που αντανακλά και την απέχθεια των Ιδεολόγων απέναντι στην βία, απόρροια της επαναστατικής γαλλικής εμπειρίας.⁸⁶

Ένα τελευταίο κείμενο που θα μας απασχολήσει, γραμμένο κατά την διάρκεια του Αγώνα, τιτλοφορείται «Περί των ελληνικών συμφερόντων» και εμπεριέχεται στα *Προλεγόμενα των Πολιτικών* του Πλούταρχου. (Παρίσι, 1824). Στο διαλογικό αυτό κείμενο, ο Κοραής εκφράζει αντιρρήσεις που αντλεί από τον Saint - Ivremond και τον Jean - Jacques Rousseau σχετικά με την ηθικότητα του θεάματος και την τρυφήλότητα που συχνά επιφέρει στις κοινωνίες. Από τον Saint - Ivremond, δανείζεται τον ορισμό της όπερας «*une sottise chargée de musique, de danses, de machines, de décorations, est une sottise magnifique, mais toujours [une] sottise*»,⁸⁷ για να προβεί στην συνέχεια σε μία κριτική ιστορική αναδρομή του δραματικού θεάματος στην αρχαία ελληνική και την ρω-

84. *Αλληλογραφία Δ'*, ό.π., σσ. 53-54, επιστολή χρονολογημένη 1 Νοεμβρ. 1817.

85. Ό.π., σσ. 108-109, απαντητική επιστολή προς τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, χρονολογημένη 9.9.1818: (...) «*Σε λέγω λοιπόν, φίλτατε Ζ*** (...). Διά πρώτον δείγμα της τραγικής σου Μούσης, είθε εις τόπον τον Τιμολέοντος εδιάλεγες άλλην τινά ιστορίαν! Όχι διότι αμφιβάλλω περί της αρετής του Τιμολέοντος, την οποία απέδειξε λαμπρώς ο μετά ταύτα του βίος όλος· αλλά ό,τι, αν η τύχη δεν τον έδιδ' αφορμήν τοιαύτης αποδείξεως, η αρετή του εκινδύνευε να μείνη πλέον προβληματική παρά την αρετήν του Βρούτου. Αγριώτερα και βδελυρώτερα θηρία παρά τους τυράννους δεν γνωρίζω· αλλά δεν αγαπώ να φρονεύονται ούτ' από αδελφούς, ούτ' εάν συμφρονεύεται ουδέ συνθίσπεται μ' αυτούς η τυραννία. Δεν σε λανθάνει εις τίνα κατάστασιν ήτον η Ελλάς εκείνους του χρόνους όλη, όταν έπασεν ο Τιμοφάνης. Ο Βρούτος έδωκ' αφορμήν εις την τυραννίαν του Ταρτουφού Αυγούστου, ακολουθώσας του αμοιβόρου Τιβέριου, μετά ταύτα άλλων λύκων πολλών και αγρίων τους οποίους διεδέχθησαν άλλοι πυγμαίοι λύκοι (αλλά λύκοι όμως) της Γραικοροωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι τέλος πάντων μας παρέδωκαν, αωνία των η άδοξος μνήμη! Εις τους σημερον κατασπαράττοντας την Ελλάδα βαρβάρους. Τίσιοιαν εμά δάκρυα!*» με βέλη της παιδείας όμως πλέον, παρά βέλη σιδηρά, αν ήναι δυνατόν» Η υπογράμμιση δική μου.

86. Βλ. Anna TABAKI, *Le théâtre néohellenique*, ό.π., τ. Ι. σ. 187 κ.ε., όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Περβλ. και Δημ. ΣΠΑΘΗΣ, ό.π., σσ. 36-37, με σωστές εκτιμήσεις χωρίς όμως την απαραίτητη βιβλιογραφική υποστήριξη.

87. SAINT - ÉVREMOND, *Oeuvres Complètes*, «Sur les opéras», tome III, σ. 346. Ο Κοραής χρησιμοποιεί την έκδοσή του 1740.

μαϊκή κοινωνία. Φαίνεται να συμμερίζεται τους διαταγμούς και τις αντιρρήσεις του Jean - Jacques Rousseau σχετικά με την διάβρωση των ηθών που είναι δυνατόν να προκαλέσει η έξη στις απολαύσεις.⁸⁸ Ακολουθώντας τον φιλόσοφο, δίνει μεγάλη σημασία στις εορτές της πολιτείας και τις γυμναστικές επιδείξεις, σε μία ιδεατή εικόνα της σπαρτιατικής ζωής,⁸⁹ για να καταλήξει: «*Ας έχουμε [θέατρα] αλλ' ας προσέχουμε να κερδησώμεν εξ αυτών μόνον αν έχουμε τι καλόν, και να αποφύγωμεν τα πολλά των κακά. Επειδή της ελευθερίας η φυλακή έχει κόπους πολλούς, δίκαιον είναι να δίδεται εις τους κοπιάζοντας και καιρός αναψυχής, οποιαν προξενούν αι εορταί, τα συμπόσια, τα παίγνια. Αλλά και τα παίγνια μας πρέπει να αναπαύωσιν όχι να καταπαύωσι τους κόπους (...). Να ήναι τοιαύτα, λέγω, οποία να μας προετοιμάζωσι και να μας ακονίζωσιν εις άλλους νέους κόπους» ως είναι τα γυμναστικά παίγνια, τα πανηγυρικά και αναμνηστικά των υπέρ της ελευθερίας αγώνων άσματα και συμπόσια, ως ήσαν των Λακεδαιμονίων τα παίγνια, ικανά να δίδωσι τόνον και φρόνημα εις την ψυχήν, ώστε να μην υποφέρη να δουλώνεται εις άλλον παρά εις τους νόμους».⁹⁰ Θεωρώ χρήσιμο να συνδέσουμε αυτές τις θέσεις του και με την εμπειρία που είχε κατά πάσα πιθανότητα αποκομίσει από τους επαναστατικούς επετειακούς εορτασμούς και τους γυμνικούς αγώνες στο Παρίσι κατά την περίοδο της Συμβατικής και του Διευθυντηρίου. Η διεξοδική μονογραφία της Mona Ozouf μας παρέχει όλα τα απαιτούμενα στοιχεία για να ανασυστήσει την αρχαιοπρεπή, κατά τα αθηναϊκά, σπαρτιατικά και ρωμαϊκά πρότυπα, ατμόσφαιρα της εποχής.⁹¹ Ας θυμηθούμε εδώ από το σχετικό απόσπασμα της επιστολής του Κοραή προς τον Δημήτριο Λώτο (Σμύρνη), την εντύπωση που του προκάλεσε η θριαμβική πομπή της μεταφοράς της σωρού του Βολταίρου στο Παρίσι.⁹²*

88 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Lettre à M.D'Alembert (...) sur son article Genève dans le VIIe volume de l'Encyclopédie, et particulièrement sur le projet d'établir un théâtre de comédie en cette ville* Αμστερνταμ, 1758.

89. Βλ. Elizabeth RAWSON, *The Spartan Tradition in European Thought*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1969, κυρίως σ.σ. 234-236.

90. *Περί των ελληνικών συμφερόντων. Διάλογος δύο Γραικών*, σσ. 227-228. Σε πρόσφατη μελέτη ανιχνεύονται εξάλλου και οι απώτερες πλατωνικές πηγές των θέσεων του Κοραή σχετικά με την κριτική των τεχνών και όλως ιδιαιτέρως της σκηνικής τέχνης: βλ. Άννα ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, «Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», στον συλλογικό τόμο *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*. Ημίτομος πρώτος. Δέκατος ένατος αιών. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Μελέτης της Ελληνικής Φιλοσοφίας 1996, σσ. 35-110, για το ζήτημα που μας ενδιαφέρει σ. 65.

Σχετικά με αντιρρητικές απόψεις που εκφράζουν την «αμφισβήτηση της αναγκαιότητας της δραματοποίησης στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού», βλ. την ομώνυμη εργασία του Δημ. ΣΠΑΘΗ στον τόμο *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αμείρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σσ. 191-201. Πρβλ. με την εκμύληση και άλλων παραδειγμάτων που σχολιάζω στην εργασία μου, *Le théâtre néohellénique*, ό.π., vol. II, σσ. 382-391.

91. Mona OZOUF, *La fête révolutionnaire 1789-1799*, ό.π. Διανούμενοι όπως ο CABANIS, ο DAUNOU, καλλιτέχνες όπως ο DAVID, ασχολήθηκαν σοβαρά, σχεδίασαν τους επαναστατικούς εορτασμούς και εξέηραν στα γραπτά τους τον ηθικοδιδακτικό τους χαρακτήρα και ρόλο.

92. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, Α', ό.π., σσ. 197-199, επιστολή από 15 Νοεμβρ. 1791. Επίσης έχουμε τις ενθουσιώδεις εντυπώσεις που του προκάλεσε η κηδεία του MIRABEAU (*Αλληλογραφία*, Α' ό.π., σσ. 157-158). Πρβλ. και την εργασία μου «*Les intellectuels grecs à Paris (fin du XVIIIe siècle-début du XIXe siècle)*», Αθήνα, École Française d' Athènes, 1996, υπό έκδοση.

Ο Κοραΐς λογοτέχνης - ο γλυκομίλητος κοραϊσμός

Ο Κοραΐς έχει πραγματικά λογοτεχνικά χαρίσματα: σπουδασμένος καταρχήν στο μεγάλο σχολείο των αρχαίων και, αντλώντας διδάγματα και παραδείγματα γραφής από τον γαλλικό διαφωτιστικό αιώνα, επηρεασμένος, θα λέγαμε, από την βολταϊρική σαφήνεια και καθαρότητα, καλλιεργεί έναν λόγο που τον χαρακτηρίζει διαύγεια και συνάμα κομψότητα. Όπως συμβαίνει με τις κορυφαίες, τις εξαιρετικές περιπτώσεις, η ποιότητα του στοχασμού του αλλά και το ζωνρό του ορμέμφυτο τον προφυλάσσουν από την «ξηρότητα», από την μετριότητα της σχολαστικής μίμησης προτύπων. Θα αντλήσω και πάλι από τον Κ.Θ. Δημαρά τα ακόλουθα:

«Η φαινομενική του απλότητα είναι καρπός στοχασμού και φροντίδας, καθώς γίνεται φανερό από τις συχνές παρατηρήσεις τις οποίες κάνει σχετικά με το ύψος· όμως άνεται και χωρίς να σπάζει την ισορροπία του λόγου του, περνάει από το χαριτωμένο στο υψηλό: κι εδώ η αίσθησή του μέτρου, της ισορροπίας του κρατάει μακριά από τις ακρότητες. Μέσα στην άφθονη παραγωγή του, ξεχωρίζουν για το λογοτεχνικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, η αλληλογραφία του, ο περίφημος Παπατρέχας, και η αυτοβιογραφία του. Ωστόσο, σκόπιμο είναι να σημειώσουμε ότι, σ' όλη την μακρά σταδιοδρομία του, ο Κοραΐς εκκαλλέργησε το λογοτεχνικό είδος του διαλόγου. Χωρίς αμφιβολία βρισκόμαστε εδώ σε επίδραση του γαλλικού 18ου αιώνα, τον πνεύματος που ρυττανεύει σε έναν Fontenelle ή στον Βολταίρο· αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε πως ο διάλογος εκφράζει συνάμα τάσεις ανακαινιστικές και κάποια ροπή προς την αντιλογία, όπως τα βρίσκουμε στην Αναγέννηση και όπως ταιριάζουν κι αυτές κι εκείνη στις πνευματικές ανησυχίες του κοραϊκού κύκλου· τέλος θα έλεγε κανείς ότι η διαλογική μορφή δηλώνει καλά την προσωπικότητα του Κοραΐ: θέληση δικαιοσύνης, αμεροληψίας, διδακτισμός».⁹³

Ο χωίτης ιερέας Παπατρέχας, χυμώδης και υλαρός, βγαλμένος από τα Προλεγόμενα του Κοραΐ στην Ιλιάδα αποτελεί ουσιαστικά το πρώτο κείμενο της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας. Ο Κοραΐς άντλησε από τις προσωπικές του νεανικές αναμνήσεις και κατάφερε να δημιουργήσει έναν ζωντανό λαϊκό χαρακτήρα, μέσω του οποίου θα μπορούσε να συγγιήσει το ελληνικό κοινό της εποχής του και να του μεταδώσει με τρόπο ευφάνταστο και διδακτικό, προσοδευτικά, τα μείζονα στοιχεία της αφυπνιστικής του ιδεολογίας (κατάκτηση της παιδείας και μέσω αυτής της ηθικής εξύψωσης του ατόμου και της ευδαμονίας του).⁹⁴ Είναι αξιοσημείωτο, και ασφαλώς αυτό αρμόζει μόνον σε έργα πνοής και λογοτεχνικής αξίας, πως ο κοραϊκός Παπατρέχας, ξετέρασε τα όρια του χρόνου, την λήθη, και κατόρθωσε να διατηρηθεί αυθεντικός και χαριτωμένος στα μεταγενέστερα χρόνια, ως τις μέρες μας.

93. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 211.

94. Αναφορικά με την κοραϊκή αφηγηματική τεχνική, ενδιαφέροντες είναι οι σκέψεις του Μιχάλη ΜΟΣΧΟΥ, «Δομή και ύψος στον Παπατρέχα», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος*», ό.π., σσ. 169-185. Ο παραπάνω μελετητής συμπεραίνει πως «ο Κοραΐς αποπειράται στον Παπατρέχα την συγγραφή ενός ιδεολογικού, διδακτικού μυθιστορήματος, έχοντας ίσως στο νου του έργα όπως ο Αμύλιος του Ρουσσώ, ο Καντίντ του Βολταίρου, ο Ζιλ Μπλά του Λεσάζ» (σ. 184). Βλ. και την εισαγωγή του Άλκη ΑΓΓΕΛΟΥ στο Αδάμ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ο Παπατρέχας*, Επιμέλεια Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1978.